

**Gróf Tisza István és a fontolva haladó Debrecen
(Különös tekintettel a *Magyar Figyelő*
1911–1918-i évfolyamaira)¹**

Gellén József

történész, ny. egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem

Amikor Debrecen szellemi központ szerepét hangsúlyozzuk, szinte közhelyként emlegetjük, hogy ezt a szerepet a város az idők során a nyugat fő eszmeáramlatainak befogadásával és saját lényegi vonásaihoz való szerves asszimilálásával volt képes betölteni. Ide kívánczok egy mondat gróf Tisza Istvánnak egy 1909-ben, a Tiszántúli Református Egyházkerület fogadásán elmondott köszöntőjéből: „A nyugattól átvett kulturális értékeknek a nemzet egyéniségéhez való átalakítása a kálvinizmus feladata, ezért van szükség a debreceni egyetemre, melynek érdekében az erőket nem szétforgácsolni, hanem egyesíteni kell.”²

Nos, a gróf Tisza István által indított és 1911–1918 között negyedévente rendszeresen megjelenő *Magyar Figyelő* c. folyóirat is ezt a funkciót kívánta betölteni. „A Magyar Figyelő hangja hívó és irányító kürtszó akar lenni abban a mozgalomban, amely a magyar értelmiség egyesítése és erősítése érdekében folyik...”³ Visszatérően fogalmazza meg politikai küldetését: „A Magyar Figyelő, osztály-, vallás-, faj-, és pártkülönbség nélkül tanácsra, *társulásra és munkára* (kiem. G. J.) szólítja a magyar férfiakat és nőket, akik tiszteletben tartják nemzetük múltját, és reménykedve tekintenek annak jövőjébe.”⁴

¹ Elhangzott a Tisza István Tudományos Társaság 2018. október 30-i emlékülésén.

² Idézi Baráth Béla Levente: A Tiszántúli Református Egyházkerület és a Tiszántúli Régió fejlődése az 1910-es években. In: Vladár Gábor – Szabó Előd (szerk.) „Isten fia magának egy kiválasztott gyülekezetet gyűjt egybe” Ünnepi kötet dr. Márkus Mihály püspökprofesszor 70. születésnapja tiszteletére. Pápa, Teológiai Akadémia, 2013. 11–15.

³ *Az olvasóhoz*, Magyar Figyelő 1912/I. szám 3–4. lásd még: „Párt-, osztály-, faj-, és valláskülönbség nélkül egy táborba tartoznak mindazok a művelt férfiak és nők, akik boldogulásukat a nemzeti állam keretei között keresik.. az összetartozó művelt rétegeknek – a szó legszabadelvűbb értelmében vett polgárságnak – tömörítése elsőrendű nemzeti és kulturális feladat..”

⁴ *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei* Budapest, 1937. 468. Idézi: Tökéczki László: *Tisza István eszmei és politikai arca*. Budapest, 2018. 210.

Ezen célok elérése érdekében gyűjtötték maguk köré Tisza István és Herczegh Ferenc – mint szerkesztők – a 20. század elejének legkiemelkedőbb, legtájékozottabb szabadelvű gondolkodóit, mint Alexander Bernát filozófus, esztéta, Tonelli Sándor közgazdász, író, iparkamarai elnök, utazó, Marcali Henrik, történész, Ferenczi Árpád alkotmányjogász és Yolland Artúr [Arthur Yolland] magyarrá lett angol filológus és sportember.

Ugyanakkor a *Magyar Figyelő* teljes folyamán érvényesül a szellemi küzdelem az ún. szabadgondolkodású szocialisták és a polgári radikálisok ellen. Gróf Tisza István a szerzője az 1911-ben megjelent *Szabadgondolkodás* c. írásnak, amely máig szóló érvennyel fejti ki a maga szabadelvű (konzervatív liberális) álláspontját. „Az ateista és materialista világnézeten felépülő nemzetköziség mind merészebben, mind cinikusabb leplezetlenséggel üti fel a fejét, s ki akarják ölni a magyar fiatalság... lelkéből a valláserkölcsi világnézetet, a nemzeti ideált... Micsoda elmaradott ember az, aki még ma is nemzetről beszél? Az emberiség, a világpolgárság a cégér, az egyén, a minden közcél szolgálata alól felszabadított és minden kötelességérzet nyűgétől megmentett egyén jóllakatása a lényeg... De nekünk a gondolkodói szabadságot a „szabadgondolkodók” ellen kell megvédenünk. A léleknek ezt az igazi szabadságát..., mely nem a divatos áramlatok, nem közhelyek szerint ítél..., hanem az ellentétes áramlatok szabad mérkőzésétől várja haladásunkat, a felvilágosodást.” Tisza tételmondata: „Mi, akik nem jelszavakkal akarjuk a nemzet lelkét megtölteni..., mi, akik... az élet, a szabadság, a *munka* [kiem. G. J.] mellett emeljük fel a szavunkat, bizonyára nem a sötétség, a reakció elmaradott lovagjai vagyunk.”⁵

Ez a vissza-visszatérő tematika a politikatudományban ma is napirenden van. Vessük össze például a Karl Popper által felvetett és nagyra becsült „brit rejtély” kérdését (a hosszú történelmi időszakokon átívelő politikai stabilitást) vizsgálódása középpontjába állító portugál tanítványa, João Carlos Espada *A politikai szabadság angol-amerikai hagyománya* című kötetét⁶ Tisza István politikai nézeteivel. Tisza Istvántól idegen a doktriner gondolkodás, a politikai radikalizmus és szélsőség, a felelősség nélküliség, mely vonásokat Tisza egyszerűen csak „sans-culotte” gondolkodásnak nevezi, ami nem fér össze Espada rendezett szabadság és kötelesség mentalitásának kereteivel sem.⁷ Megismétli a neves angol konzervatív filozófus, Lord Anthony Quinton Edmund Burke-re utaló kérdésfeltevését „vajon miért hatott John Locke (az angol-skót felvilágosodás fő

⁵ Tisza István „*Szabadgondolkodás*” Magyar Figyelő 1911/I. szám 3–18. Vö. a közelmúltban megjelent Megadja Gábor *A Szabadság reakciós harcosai* (A haladó politika közép-európai bírálata, Budapest, Századvég Kiadó 2019.) megállapításaival.

⁶ João Carlos Espada *The Anglo-American Tradition of Liberty: A View from Europe*. Routledge, New York, 2016. Magyarul: *A politikai szabadság angol-amerikai hagyománya*. Typotex PPKE, Budapest, 2017.

⁷ J.C. Espada id. mű (magyarul) 120–137.

alakja) tanainak Franciaországba való importálása úgy, mint az éhgyomorra fogyasztott alkohol?”⁸ A 18. század vége, illetve Burke, Chateaubriand és Alexis de Tocqueville óta ezt a hagyományt konzervatívnak szokták nevezni. Espada ezt írja „jobban szeretem az anglo-amerikai szabadság hagyományának nevezni, melybe valójában beletartoznak a konzervatívok, a liberálisok, még a szociáldemokraták is – amennyiben mindannyian forradalom-ellenes álláspontot képviselnek és ragaszkodnak a politikai szabadsághoz és a személyes felelősséghez.”⁹ Tegyük hozzá a kötelességtudathoz is. Fontos itt megjegyezni, hogy Tisza István egyetemi éve alatt (Budapest, Heidelberg, Berlin) tanulmányutakat tett, többek között Angliában is (Oxford). Bár zárkózott volt, de sokat olvasó és „minden irányban gondosan tájékozódó ember lett”.¹⁰ Talán ennek is köszönhető, hogy a *Magyar Figyelő*-ben közzétett írások széleskörű és mély anglisztikai ismereteket tükröznek. A szakirodalom az angломániát is gyakran említi, de célszerűbb ezt anglofiliának nevezni Ország László javaslatának megfelelően.¹¹ A *Magyar Figyelő* szerzői is rendszeresen foglalkoznak az angol politika-történet példáival, az alkotmány fejlődésével, és a „rejtélyes” brit politikai stabilitással. Így pl. az angol parlament házszabályairól szóló cikkek az obstrukció letörésének aktuálpolitikai kontextusában.

Kínálkozik a párhuzam a kiegyezés-korabeli Debrecen szellemi politikai életével is. A debreceni Irinyi Károly történész posthumus megjelent munkája „A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918” idézi a debreceni önmítoszt [identitást] megfogalmazó egyik városatyja felszólalását, melyben a várost „a demokrácia veteményeskertjének” nevezte,¹² ugyanakkor utasította vissza a közgyűlés a kormány köznyugalomra intő felhívását, mert „Debrecen rendszeretete és politikai érettsége ilyen aggodalomra nem ad okot”.¹³ Debrecen liberális-konzervatív politikai közszelleme, mondja Irinyi,

⁸ U.o. 121.

⁹ U.o. 177. E tekintetben Romsics Ignác is kontinuitást állapít meg Tisza István, Bethlen István, Klebelsberg Kunó és még Teleki Pál életművét átívelően is. Ld. Fontolva haladók, múltba tekintő reformerek. Hankiss Elemérrel és Romsics Ignáccal beszélget Farkas Zoltán: *Fontolva „haladók”, múltba tekintők, reformerek* Mozgó Világ 2000/1. sz. <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00001/januar1.htm>

¹⁰ Tőkéczi László: id. mű 8.

¹¹ Ország László „*Anglomania*” in *Hungary, 1780–1900*. Hungarian Studies in English (Debrecen) XII. (1979) 19–36. Érdekes még e korszak ez irányú érdeklődésének két másik példájára is utalni: Felméri Lajos: *Az iskolázás jelene Angolországban* Budapest, 1881, továbbá a John Stuart Mill politikai filozófiáját jól ismerő Asbóth János: munkáira: *Magyar Conservatív politika*, Budapest, Légrádi, 1871. és uő: *Korunk uralkodó eszméi* Budapest, Akadémiai 1896.

¹² Irinyi Károly *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben, 1867–1918*. Debreceni Egyetem 2002.16–18.

¹³ U.o.

inkább az angломánia jegyében homogenizálódott, s Nagy-Britanniát tekintette nem csak a népek szabadsága egyetlen öréneke, hanem az organikus polgári fejlődés modelljének.¹⁴ (Az anglofilia a 18. század közepétől-végétől tetten érhető Magyarországon: pl. Kármán József (*A nemzet tsinosodása*, 1795.), Széchenyi István, Vörösmarty, Bajza, br. Eötvös József, Arany László, Csengery Antal, Trefort Ágoston, Asbóth János stb műveiben.

A *Magyar Figyelő* lapjain Tisza Istvánnak és szerzőtársainak visszatérő és jellemző témája a társadalombiztosítás kérdése: Milyen legyen a társadalombiztosítás? Samuel Smiles *Önsegély (Self-Help)* c. művére is utalva már 1911-ben két eszmefuttatásban is vizsgálja a Lloyd George-féle társadalombiztosítási koncepció és a kontinentális európai rendszerek közötti lényeges különbségeket: az angol célkitűzés „óvjuk, védjük, fejlesszük, tökéletesítsük azt az anyagot [az embereket, az emberi erőforrást], amelyekből a modern állam alkotva [van]; s ezáltal emeljük, finomítsuk, nemesítsük és... segítsük az államot magát... és ezen munkálkodhatni... érdemes feladat minden államférfiúnak...”,¹⁵

Az angol közösségi társadalom-felfogás tükröződik ebben, (itt is S. Smiles-ra hivatkozik) kiemelve, hogy a pragmatikus és konzervatív angol [Lloyd George liberális párti volt!] nem állít fel e célból költséges új hivatalokat, hanem a régi jól bevált tisztán társadalmi egyleteket bízza meg az e körül felmerülő adminisztrációs tevékenységgel, míg az állam csak a háttérben áll, s pénzével meg hatalmával segít, ha szükséges... Lloyd George egyesíteni igyekszik a magán s az államigazgatás előnyeit”.¹⁶

Tehát a példa a kontinentális és az angol biztosítási rendszer közötti leglényegesebb különbséget emeli ki. „A kontinensen a centralizált hatósági pénztá-

¹⁴ Irinyi Károly id. mű 110. lásd még Hankiss-Romsics gondolatait az organikus, fokozatos polgári fejlődésről. *Mozgó Világ* 2000/1. sz.

¹⁵ Tisza István *Az új angol szociális biztosítási törvényjavaslat [Lloyd George pénzügyminiszter előterjesztésében]* Magyar Figyelő 1911/II 145–461. – Romsics Ignác álláspontja szerint is a modern társadalombiztosítást a konzervatív politikusok Tisza Istvántól kiindulva a két világháború között támogatták. – Megjegyezzük, hogy Felméri Lajos és Asbóth János is felfigyeltek az alulról építkező angol közösségépítő társadalom jellegzetességeire: Felméri írja: „szerencsés ország, ahol az államot nem tekintik valamely elkülönült és független lénynek, mely a tagok akarata ellenére is létezhet és tehet. Ritka egy föld, ahol a Kormány akciója minduntalan csak az alattvalók működését tetézi, s ahol a társadalom buzgósága a kormány tetterejét folytonfolyvást élesíti. (Felméri: id. mű 53.) Más megfogalmazásban olvashatjuk Asbóth Jánosnál az angol Disraeli *egy nemzet* politikájának sikerességére utalva „...a hol nem az adott viszonyok, hanem bizonyos elvek képezték a kiindulást, és nem a haza érdeke, hanem bizonyos elvek érvényesítése volt a cél...” azok az államok/társadalmak nem emelkedtek, hanem elbuktak. (Asbóth János id. mű 3.)

¹⁶ Tisza István *Az angol szociális biztosítási törvény javaslat* Magyar Figyelő 1911/II 445–461.

rak kezelésébe kerültek [befizetők milliói], melyek így megsibbasztották az addig működött önkéntes intézményeket és bürokratizmusba fojtották az egész biztosítási ügyet. Lloyd George javaslata merészen szakít e rendszerrel, midőn a biztosítás végrehajtását egészen az önkormányzati egyesületek kezében hagyja meg: A rendszer három pilléren áll: a dolgozó (az alkalmazotti réteg is) a munkaadó és az állam hozzájárul a költségekhez.”¹⁷ „És ezzel a munkás-biztosítási közpénztárak molochjától, amely adminisztratív kiadások címén annyi milliót nyel el a munkások filléreiből, az angol társadalom megszabadult.” Ami még ennél is sokkal fontosabb, az angol törvényhozó a biztosítási kényszert kívánja oldani úgy, hogy a munkások szabad önkormányzatát, felelősségérzetét, önrendelkezési jogát csak erősebbé teszi. Ez jelent korszakot a munkásbiztosítás történetében. „Ebben láthatjuk egy szebb és jobb jövő zálogát mindannyian, akik aggódva szemléltük a német rendszernek a munkásosztály szellemi és erkölcsi színvonalát leszállító következményeit.”

A német szociáldemokraták kritikájaként folytatja Tisza érvelését: „nincs a szociáldemokráciának a hatósági biztosítási intézményeknél alkalmasabb melegágya. Tápot ad arra a törekvésre, hogy államosítsanak, hatóságilag kezeltessenek társadalmi életünk egyéb intézményei is” „Azokat a gondokat, azokat a létérdekeket, amelyek előrelátó, okos, józan életmódra indíthatnák a munkást és felébreszthetnék felelősségérzetét, leveszi válláról. Ezzel egész energiáját, egész szellemi és erkölcsi erejét szabadabbá teszi az agitáció és a társadalom-felforgató eszmék számára. A munkásegyletek [Németországban] nem foglalkozhatnak a munkás reális létérdekeivel”.¹⁸

Az öngondoskodás (self-help)¹⁹ smiles-i eszméjének magyarországi elterjesztésében a debreceni Könyves Tóth Kálmán játszott kulcsszerepet Smiles négy könyvének lefordításával. Ezek [az *Önsegély* (1879), a *Takarékosság* (1878), a *Jellem* (1880) és a *Kötelesség* (1882)] Szánthó Sámuel, debreceni történelemtanár kezébe kerültek, aki azonnal a tettek mezejére lépett és elindította a manchesteri *Rochdale* önszegélyző szövetkezet mintájára a *Debreceni Kölcsonös*

¹⁷ Tisza István: *Kényszerbiztosítás és önkormányzat* Magyar Figyelő 1911/III 329–337.

¹⁸ Uo. 329–337.

¹⁹ Samuel Smiles: *Self-Help* c. műve 1859-ben jelent meg, ugyanabban az évben, melyben Charles Darwin *The Origin of Species* illetve John Stuart Mill: *Essay on Liberty* c. munkája is megjelent. Érdekes megemlíteni, hogy Smiles 12 nyelvre lefordított műve a *The Art of Achievement*, (vagyis *Az eredményesség/előrejutás művészete* alcímet viselte és 1958-ig 71 kiadást ért meg. Smiles kulcsmondatai, melyekből Tisza István is átvész: „Az önszegély szelleme a gyökere minden valós fejlődésnek az egyén személyiségében... Ez alkotja az igazi forrását a nemzeti életerőnek (vigoro?). A kívülről jött segítség gyakran legyengít (enfeeble) [Tisza szóhasználatában: elzsibbaszt], de a belülről jövő segítség mindig megerősít.” Smiles. *Self help* Sphere Kiadó 1968. 11

Segélyző Egylet megszervezését. Nem ez volt az első Magyarországon, de a legnagyobbak közé nőtte ki magát néhány éven belül. Az első befizetési nap 1884. február 2-án volt. Egy hónap után 646 tagja lett, 13414 forint törzsbetéttel. 1903-ra taglétszáma 9000-re nőtt. 1910-ben költözött be a Kossuth u. 8. sz. alatti impozáns épületbe.²⁰ Első elnöke Simonffy Imre polgármester korábban járt Angliában is és – mint Irinyi Károly írja – Debrecen a „szabadelvű kormány kedvenc gyermekévé tette.”²¹

Ennek az önsegítő, cselekvő mentalitásnak másik jellegzetes példája a Debreceni Kereskedelmi Akadémia létrehozása, amely a Tisza István által is felmutatott polgári egyesülések mintájára hosszú előkészületek után jött létre 1886-ban. A Kereskedő Társulat kezdeményezésére már az 1850-es évektől megindult az oktatás, de hosszú éveken keresztül csak vasárnapi iskolaként, úgy, hogy Szoboszlai-Pap István református szuperintendens engedélyezte, hogy a Kereskedő Társulat oktatás céljára a Kollégium két-három tantermét használja vasárnap délelőtt és délután két-két óra terjedelemben. Később több más helyszínen folyt az oktatás, ami végül 1886-ban Akadémiává szerveződött.

Az Akadémia 1896-os millenniumi ünnepi emlékkönyve idéz az 1887-es első évfordulón elhangzott beszédből „Tanulságos, hogy mit képes az akarat és kitartás szerény eszközökkel nehéz viszonyok közepette is véghezvinni, ha az akarattal ügyszeretet és kitartással buzgalom párosul...” Ebben az emlékkönyvben külön emlékezik meg az Akadémia Smiles-követő tanára, Szánthó Sámuel, az Akadémián belül létrejött *Ifjúsági Segélyző Egyesületről*, melyben hangsúlyos szerepet kap a kötelességtudatra való nevelés.

1911-ben a harmadik egyetem létrehozásának elveiről írt Grósz Emil a *Magyar Figyelőben*. Ezek az elvek is tükrözik Tisza Istvánnak a társadalombiztosítással kapcsolatos nézeteiben is tükröződő társadalmi önsegítő hajlam előtérbe helyezését. A harmadik egyetem alapítására felmerült helyszínek: Pozsony, Kassa, Debrecen, Temesvár, Pécs és Szeged. Pénzügyi okokból nem egyszerre, „hanem azon sorrendben törvényhozási úton [lehet] felállítani [a harmadik egyetemet], aminő sorrendet a helyi hozzájárulás adta pénzügyi könnyebbség mutat s ezeket is annyi és oly tudománykarokkal, amennyit és aminőt a helyi viszonyok, az ország közgazdasági szükségletei és a kultúra érdekei megkívánnak.”²²

²⁰ Erről legújabban lásd Gellér Ferenc cikke a *Városközpont Magazin* 2018. májusi számában.

²¹ Irinyi Károly: id. mű 58.

²² Grósz Emil: *A harmadik egyetem*. Magyar Figyelő 1911/II. 93–95. Grósz Emil szemészprofesszor a Budapesti Szemle 1910. évi lapjain már foglalkozott a harmadik egyetem alapításának kérdéseivel. Hat versengő várost említ, ekkor még azzal, hogy „Ha az egyetem sikeres működéséhez az ...előfeltételeket megkapja, akkor bármelyik versengő város alkalmas az elhelyezésre.” Vö. még Baltazár Dezső püspök megfogalmazását ugyanerről: „Főiskolánk egyetemmé fejlődéséhez az átengedendő érté-

A szellem-bélelt álmódzóktól és doktrinerektől mindig tartózkodó, az önmagára, szervesen örökölt polgári-kispolgári értékeire vigyázó Debrecen²³ újra és újra bűvópatakként visszatérni látszik saját civitásának értékeihez. A Tiszával több konkrét ügyben együttműködő püspök, Baltazár Dezső fogalmazta meg a progresszió itteni jellegzetességeit. *A haladó Debrecen* c. írásában (1934) kifejti, hogy szokták Debrecen a „maradiság városának” nevezni rosszindulat vagy felületes megítélés miatt. „Itt állunk legtovább a forradalom [az őszirózsás] ellen. A felületes megítélést Debrecen puritánságának, egyszerűségének lényéből vonhatjuk le..., az egyszerűségeen alapuló önazonosság azonban tiszteletreméltó, mert nemcsak anyagi, hanem erkölcsi érték felhalmozását és megőrzését jelenti, és jelent egyúttal minden jövőbeli *okos haladás* [kiem. G. J.] számára nemcsak lehetőségeket, hanem nélkülözhetetlen előfeltételeket is.”²⁴

A debreceni civis-polgár-kispolgár fontolva (okosan) haladásának bűvópatakja megnyilvánult az 1939–1945-ös időkben és azt követően is. A gróf Tisza István által is elvetett és bírált szélsőségek kevésbé tudtak teret nyerni a civis-polgári környezetben. Sem a nyilas mozgalom, sem a kommunista munkásmozgalom nem tudott jelentősen kiteljesedni itt. Fehér András történész munkásságát ismerve, freudi őszinteségi elszólásként értékelhetjük, hogy egy 1978-as várostörténeti konferencián azt mondta, hogy a „szocialista irányba törekvő debreceni kommunista párt számára... a fővárosinál vagy az ipari városokénál nehezebb volt a harci terep.”²⁵

A polgárság és a kispolgári mentalitás elleni itteni harc ezért elhúzódóbb is lett. Mert, ahogy Gerő András írja egy közelmúltban megjelent cikkében a kiemelés 150. évfordulója kapcsán „... voltak, akik Magyarországon a 20. század második felében az egész polgárosodást és polgárságot meg akarták szüntetni:

kek és nyerendő ellenszolgáltatások helyes megszabása, az új korszak processzusának megindítása, a köz- és személyi érdekek megfelelő és igazságos kiegyenlítése” a feladat. Baltazár Dezső beszéde a debreceni diákgyűlés megnyitáskor (1912), idézi: Baráth Béla Levente *Földbegyökerezés és égbe fogózás. A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenysége tükrében (1911–1920)* Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014. 97.

²³ A szociáldemokratákra tett kritikai megjegyzésként szögezi le Tisza István, hogy „a budapestiek [szocdemek] szempontjából öreg hiba, hogy nálunk a vidéki polgárság igen tekintélyes része maga is agrárérdekkörben él... A szociáldemokráciának nincs nagyobb ellensége, mint a reakciós demokrácia.” Magyar Figyelő 1913/II. p. 337. ill. 1913/II. 1–3.

²⁴ Baltazár Dezső: *A haladó Debrecen* Debreceni Képes Kalendárium 1934. 34–35.

²⁵ Fehér András *Az 1945 utáni politikatörténet országos és helytörténeti problémái* in Várostörténeti konferencia Debrecenben, Debrecen, Db. Városi Tanács kiadványa 1978. 118.

ők modernizálni akartak polgárok nélkül”.²⁶ Debrecenben még az 1980-as évek közepe táján is folyt a pártsajtóban a kispolgári gondolkodás elleni küzdelem. Az önsegítő jellegű megnyilvánulásokat letörni, negatív színben kívánták feltüntetni.²⁷ Érdekes mozzanat Debrecen történetében az az epizód, amelyről Andrásy István városi főmérnök visszaemlékezése számol be: Az 1944-es bombatámadások utáni romeltakarítás érdekében az ő javaslatára a város határozatot hozott arról, hogy a romok eltakarítását elvégzők a használható anyagok egy bizonyos részét saját célra megkapják, a többi pedig a városé lesz. Így a romok az országban a leghamarabb itt tűntek el. Sok más helyen ez csak 1946-ra sikerült, A kormány ezért Debrecennek nem akart forrást adni a romeltakarításra. Végül a város más célra járt ki támogatást.²⁸

Hasonlóan meglepi a kutakodót, amikor a Városi Tanács 1964. évi I. félévi költségvetésének végrehajtásához kapcsolódó, a jegyzőkönyvhöz becsatolt, a Tervosztály által a lakásépítésről készített jelentést megnézi. A táblázatos kimutatásból kiderül, hogy a vidéki városok között Debrecenben a legnagyobb arányú az önerőből (+ OTP hitel) épült lakások száma, és a legalacsonyabb az állami erőből magvalósultak aránya, és ezt a Tervosztály vezetője, Barbai Kálmán negatív jelenségnek minősíti.²⁹

Ugyanez az osztályvezető (1963-tól tanácsstag is) cikket írt a Tanácshíradó egyik 1965-ös számában „Debreceni séta” címen, egy budapesti látogatója – aki már régen nem járt Debrecenben –, szájába adva gondolatait, elmondja, hogy az 1964–65-ben a villamossíneknek a Vöröshadsereg útja (Piac utca) közepére történt áthelyezése által a korábban „szélen futó villamossíneken belül lévő sétány, ez a kispolgári korzó mily örvendetes, hogy megszűnt.³⁰ Ugyanitt elmondja, hogy látogatója szerint az új lakótömbök elhelyezése túl laza, Debrecenben egyébként is a nagyobb magyarországi városok között a legalacsonyabb a népsűrűség. Philippinyi Gábor és Pap József írják a Debrecen Története 5. kötetében, hogy a nagyerdei körzetben a 20. sz. első felében kialakult villanegyedben csak úgy épülhettek meg az OTP társasházak, hogy az utca felől nézve a villák takarásban legyenek. Süli-Zakar István társadalomföldrajzi munkássága is számos ilyen példát tár elénk, Emellett rendszeres a bátrabb szanalásra buzdító pártbizottsági állásfoglalás is.³¹

²⁶ Gerő András *Múlt, félmosollyal – 150 éve született meg az osztrák-magyar kiegyezés* Kommentár 2017. 1–3.

²⁷ Magyar József *A kispolgári nézetek és magatartásformák jelentkezése a közgondolkodásban és az ellenük folyó harc feladatai* Debreceni Szemle 1981/1. 113–125.

²⁸ Andrásy István: *Debrecen újjáépítése*. Debreceni Szemle 2015. 364–390.

²⁹ HBM Levéltár Tanácsulések jegyzőkönyvei, 1964. I. félév.

³⁰ Tanácshíradó. 1965. április 4-ei ünnepi szám (lapszámozás nélkül)

³¹ Philippinyi Gábor – Papp József: *Debrecen Története* 5. kötet Debrecen, Csokonai Kiadó. 85–120

A korreferátum lezárásaként idézem Herczegh Ferenc *Felelősség nélkül* c. írását 1912-ből. „A felelősség nélkül politizálók nagy mozgékonyaságuknál és alkalmazkodó képességüknél fogva is taktikai fölényben vannak a reális politikusok fölött, akik elveikhez vannak láncolva, és a való életviszonyok topográfiája által csak akadályok között kénytelenek mozogni. És így a mi [Tisza és Herczegh] politikai küzdelmünk bizonyos nézőpontból szemlélve rendszerint a göröngyös földön poroszkáló reálpolitikusok és a felhők között nyargalászó ideálpolitikusok fantasztikus és eredménytelen csatájának képét adják.”³²

³² Herczegh Ferenc: *Felelősség nélkül* Magyar Figyelő 1912/IV. 6–10

Tisza István személyisége, vallásossága, református karaktere¹

Gáborjáni Szabó Botond

történész, egyházkerületi gyűjteményi igazgató,
Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen

*„A história folyamán ... minden bizonynal voltak
nagyobb sikereket elért államférfiak, mint Tisza
István; mint embert, nem ismerek nagyobbat.”*

Ottokar Czernin



Dienes János debreceni festőművész Benczur Gyula után készült
portréja Tisza Istvánról. A Debreceni Református Kollégium tulajdona.

¹ A tanulmány alapja a Tisza István Tudományos Társaság 2018. október 30-i emlékülésén elhangzott előadás.

Tisza István karizmatikus személyiség volt, életében és halálában is rendkívüli hatást gyakorolt környezetére. A történelmi Magyarország integritása – és az ő élet-halál küzdelme ennek megőrzéséért – mítoszképző folyamat, amely kollektív vágyakat személyesített meg.² A hűvös tárgyilagosságnak az ő alkatával és jellemével kapcsolatban ma is kevés az esélye, mert külső és belső tulajdonságainak, valóságos nézeteinek pusztán számbavétele érzelmi feszültséget kelt.³ Ellenfelei gyűlölték, noha jellemét József főherceg „gyönyörűnek” mondta,⁴ de bírálója, Szekfü Gyula is pátosszal írt lelki tulajdonságairól, „*melyek ősi frissességben maradtak meg a romlott világgal érintkezése közben is: személyi bátorság ... szókimondás és szótartás, őszinte egyenesség, tiszta keresztyén erkölcs és jellem tulajdonai még akkor is, midőn ezeket egy emberben egyesülve Budapest kaotikus világában lámpával sem lehet többé találni.*”⁵ A szociáldemokraták konzervatívnak, az agrárius jobboldal liberálisnak, a függetlenségi párt „Bécs lakájának,” Ferenc Ferdinánd hajlíthatatlan magyar nacionalistának látta, míg a sovíniszták megértő nemzetiségpolitikáját kárhoztatták.

Történetét az élte, hogy meggyilkolása a kollektív tudatban elválaszthatatlan a trianoni tragédiától. A húszas évekből visszatekintő kortársak szemében az ő ellenfelei voltak azok, akik eldobták a fegyvert, és egy kardvágást sem tettek Magyarország megvédésére.⁶ „Emlékezetmítoszok” állnak egymással szemben, amelyek egyrészt minden katasztrofális eseményt mértékében is befolyásolhatatlan, szükségszerű, teljességgel kivédhetetlen külső okokkal magyaráznak, nem tulajdonítanak jelentőséget a szélsőbaloldali rombolásnak, terrornak, az összefogás elmaradásának,⁷ másrészt kevésbé számolnak a háború végén kirobbanó iszonyatos feszültségekkel, Tisza háborús bűnbakká formálásának következmé-

² Romsics 2005: 17–22. „*Válságos korszakokban, amikor az egyének elveszítik lábuk alól a biztos talajt*” előtérbe kerülnek a mitológiák. „*A mítoszok ebben az értelemben... kollektív vágyak.*”

³ Horánszky 1994: 64. Tisza Kálmán „*harcias*” utódjára már kezdetben sem nagy rokonszenvvel tekinthettek azok, „*akik már az apában is egy leküzdhetetlen ellenfél szívósságát tapasztalták.*”

⁴ Nánay 2011: 131.

⁵ Pölöskei 1988: 30.

⁶ Magyarország „*úgy vesztett el mindent, mint egy tettenért számár, amelyről lehúzzák a tigrisbőrt.*” Ravasz Lászlót idézi Hatos 2011: 331.

⁷ Ravasz László püspök (Ravasz 1924: 14–15.) így látta a helyzetet: „*A ránk zúdult viharban, mikor minden attól függött, kibírja-e a nép morális ereje a rettentő próbát a becsületes békéig, idebenn összeverődött álmodókból, ostobákból és gazemberekből egy tábor, amelyik hitte, hirdette, hogy ha az ellenség pártjára állunk, megmenthetjük magunkat. Hirdették, hogy itt a reakció és a progresszió világharca foly, hogy minket azért támadnak, mert reakcionáriusok vagyunk; legyünk csak progresszívek és mindjárt keblükre ölelnek győzedelmes ellenségeink.*” Ravasz László: Két beszéd. Tisza István és a magyar tragédia. Bp., 1924. 14–15.

nyeivel. Ami az összefogás lehetőségét illeti, a másfél évtizedes kompromiszsumképtelenségéről ismert, tucatszámú karakteryilkosságon és három merénylet-kísérleten átesett Tisza még meggyilkolása napján is arra hívta fel híveit, hogy segítsék az ország vezetését – személy szerint Károlyi Mihályt – abban, hogy „*az ország rendjét és nyugalmit helyreállíthassa, és hazánk területi épségét megóvhassa.*”⁸ A gyilkosság valós következményeivel kapcsolatban egyetlen bizonyosság létezik: maga a kultusz-, és mítoszképződés. A folyamat irányát az 1920-as évek számos megnyilvánulása tükrözi, így a bibliafordító tudós lelkész Czeglédi Sándor *Sirató éneke* is.⁹

Családi háttér és neveltetés

Személyiségével kapcsolatban meghatározó komponens az erős családi háttér és az igényes neveltetés. Keménységében előképe lehetett nagyatyja Tisza Lajos, aki karhatalommal vezette ki a Bihar-megyei ellenzékot, akiről Jókai a „kőszívű embert,” míg a Baradlay fiúkat az ő gyermekeiről, a szabadságharcban aktív három Tisza fiúról, Lászlóról, Kálmánról és Lajosról mintázta. (Az újabb irodalom árnyalja a „bihari adminisztrátorról” alkotott korábbi képet, műveltségét, öt nyelv ismeretét, mecénási tevékenységét is említve.¹⁰ Ő maga 1848-ban visszavonult a politikától, de fiai közül Lászlót 17 sebbel mentették ki a móri csatáról.) Az mindenesetre bizonyos, hogy nem véletlenül került a Tiszák grófi címerébe a latin *persevero* ige – valami mellett megmarad, rendületlenül, állhatatosan kitart, nem tágít, nem enged jelentéssel.¹¹

A családot hallatlanul erős belső kohézió jellemzi: egymás feltétlen tisztelete, szeretete, erősítése, támogatása, és a gyermekek kultusza. Ami az utóbbit illeti, a kastélyban olykor a szigorú nevelési követelmények ellenére is engedtek teret a „gyermek uralomnak”. Tisza István szokatlan etikai magasságokban szárnyaló leveleket írt apjáról, fiának.¹² Rákóczi újrateremtése ügyében – érzelmi okokból – atyja egykori dolgozószobájából intézkedett. Íróasztalaik közelében rendszerint családtagjaik arcképe volt látható – mint Tisza Kálmán geszti dolgo-

⁸ Horánszky 2018: 59.

⁹ „*S kik ma ülik torját ádáz gyűlöletnek,/ Geszt felé ijedten, réműlve merednek./ Elbukott honával új erőben, tisztán/ Felkel Tisza István.*” A vers 1924 előtt keletkezett. Lásd: Confessio 2001/2. 105.

¹⁰ Petró 2007: 65. és 68. A családjával szemben is kritikus megfigyelő Tisza Domokos szerint barátságos ember volt, aki szeretteihez „*néha még túl jó is.*” Lásd Kozári 2011: 16.

¹¹ https://hu.wikipedia.org/wiki/Tisza_csal%C3%A1d

¹² Kozári 2003: 556. „*Nagy tehetségekkel bírni nem érdem, azokat a közjóra fordítani kötelesség. De ha soha nagy nyilvános szerepre hivatva nem lett volna, ha nemzete sorsát önzetlenül, bölcsen, áldást hozóan nem intézte volna is, a mi lelkünkben úgy élne az ő emlékezete, mint az igaz ember, igaz férfi és igaz keresztyén alig megközelíthető példaképe. Csupa igazság, csupa erő és csupa szeretet volt egész lénye.*”

zósobájában is¹³ – és itt valóban nincs szó „képmutatásról”. Összetartozásukról talán az az archaizmus is sokat mond, hogy halottaikat idegen kéz nem érinthette, a családtagok mosdatták és öltöztették elhunytjaikat.

Értékrendjük átadására, erkölcsi és vallási értelemben a legjobb református hagyományok meggyökereztetésére törekedtek, és ezen a téren asszonyaik, a Teleki és Degenfeld grófnők érzékelhetően finomítottak a Tiszák eredendő szilajságán. Jóllehet a kezdetektől a Debreceni Kollégium buzgó támogatói voltak és a Türelmi Rendelet után Nagyváradon az ő telkükön kezdődhettek a református istentiszteletek, viszonyuk nem volt felhőtlen például az első váradi lelkészszel.¹⁴ Gróf Teleki Katalin (1777–1820) – Tisza II. László felesége – érkezése után azonban rendszeressé vált templomjárásuk, ekkortól a geszti lelkész a kastély ünnepi asztalainak állandó vendége lett.

A rendkívül gondos nevelés szándékát a házitanítók imponáló listája tükrözi, melyen majdani akadémikusok és egyetemi tanárok sora mellett ott találjuk a Természettudományi Társulat országos elnökét éppúgy, mint Arany Jánost vagy Baltazár Dezső püspököt. Ezeket a nevelőket kevés kivétellel a Debreceni Református Kollégiumból választották ki.

A házitanítók törekvése nem volt hiábavaló, de a gének is megtették a magukét: dédanyja egy Teleki és egy Wesselényi házasságából származott, az Árpádokig vezette vissza családfáját. Az Ő férje volt az a Degenfeld-Schomberg Miksa, aki fél tucat európai uralkodó házzal, így Stuart I. Jakabbal, a Lotaringiaiakkal és Babenbergekkal is tartotta a rokonságot.¹⁵

Tisza Istvánt korán érő, mindenben élenjáró, borotvaéles eszű, acélos izmú, gyors felfogású, lovagias jellemű gyermekként írták le ismerői.¹⁶ Megfigyelőkészségére jellemző, hogy már 4 éves korában, minden magyarázat nélkül leste el a tarokk kártyajáték szabályait. Koraérettsége abban is megnyilvánult, hogy 14 évesen érettségizett, jogi tanulmányaival 18 évesen végzett Budapest, Berlin és Heidelberg egyetemén, 20 évesen már a politikai tudományok doktora volt.

Serdülőkorától tudatosan készült közéleti pályájára, melyet diákkori leveleiben a kiváltságos rétegek erkölcsi kötelességének mondott.¹⁷ Pénzügyi, jogi és történeti munkásságának köszönhetően¹⁸ lett az MTA tiszteleti tagja, kortársai

¹³ K. Nagy 1885: 174.

¹⁴ Keresztesi József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén : Keresztesi József egykorú eredeti naplója*. Pest, 1868. Ráth. 43., 55. és 74. „Ezen ifjú urak az eklézsiára megneheztek,” arra is panasz volt, hogy a cselédek zörögtek az istentisztelet alatt.

¹⁵ Vargha 1923: 52.

¹⁶ Horánszky 1994: 1344.

¹⁷ Szentpéteri Kun 1928: 61.

¹⁸ Nagyhatású közgazdasági írásai: *Az agrárius kérdésköről*, Budapesti Szemle, 1887. 177–223. – *Amerika versenye az európai búzapiaccon*. Budapesti Szemle, 1888. 371–390.

szerint az egyetlen magyar államférfi volt, aki külpolitikai nyilatkozatait sem papírról olvasta föl.¹⁹ Ami az acélos izmokat illeti, intenzíven sportolt, leginkább lovagolt (Ady szerint is számos lóverseny nyertese volt²⁰), vívott, teniszezett (az



A gyermek Tisza István házitanítójával, Nagy Ferencel.
A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára 55/1958

– *Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei.* Bp., 1896, Athenaeum. 102, [2] p.

¹⁹ Jakabffy 1928: 30. Volt olyan parlamenti beszéde, amelyért a német császár és a török szultán egyaránt táviratban köszöntötte.

²⁰ „Évente egyszer lóverseny van Nagyváradon. Hosszú évek óta legnagyobb ékessége ennek Tisza István gróf, mert a könyvbíró embernek látszó tudós a gyepen egyike a legjobb lovasoknak és úrkocsisoknak. Valóságos univerzális tehetség. Délelőtt elnököl, ármentesítő társulatok ülésén, gazdasági egyesületekben tart közgazdasági beszédeket, délután pedig megveri kardvívásban a vívómestereket és megelőzi a versenygyepen a többi úrlovasokat.” Ady Endre, Nagyváradai Napló 1901. október 24.

egyik legkorábbi hazai tenispálya Geszten létesült!), vadászott, futott, úszott és korcsolyázott. Egykori geszti nevelője, Géresi Kálmán szerint „következetesen gyakorolta magát abban, hogy teste feltétlenül az akarata szolgálatába álljon.”²¹ Így volt ez idősebb korában, szemműtétei után is, annak ellenére, hogy 12 dioptriás szemüvege alatt olykor monoklīt is használt. Károlyi Mihállyal vívott 55 perces párbajuk során Károlyi 1 éles, 2 súlyosabb, és 18 kisebb sebet szerzett, Tisza mindössze egyetlen lapos ütést kapott...²²

Szilárd belső értékrend

Gratz Gusztáv meglátásának, mely szerint Tiszát „*Mintha egy darab márványból faragták volna,*”²³ sajátos értelmet ad az az állandóság amellyel a gyermek, a serdülő, vagy az ifjú Tisza István ugyanabban a szellemben nyilatkozik politikai és más kérdésekről, mint halála előtt. Mindez a „tudatos karakterformálás” hatására, egy szülőktől és nevelőktől kapott iránytű, mintegy „éber felettes én” működésére utal.²⁴ Fiához írott leveléből arra következtethetünk, hogy ezzel a jelenséggel ő maga is tisztában volt: „*A belénk oltott belső kényszer felismerése és készséges, spontán követése felemel, megneemesít, megacéloz az élet viszontagságaival szemben, úrrá tesz vágyaink, szenvedélyeink, ösztöneink felett s biztosítja függetlenségünket minden földi hatalommal és érdekekkel szemben.*”²⁵

Vallási, erkölcsi és pszichológiai elemzés tárgyaként is ígéretesek korai állásfoglalásai munkáról, kötelességről, barátságról, adott szóról, házasságról, családról, vallásról, kálvinizmusról. Ifjúkorában így ír felekezetéről: ahhoz „*gondolkodás után meggyőződésből ragaszkodom, missziójában hiszek...*”²⁶ Egy debreceni asztalosmester fiával életre szóló barátságot kötött a Református Gimnáziumban: „*barát barátot sohse feledjen el*” – írta a majdani debreceni vállalkozónak, és valóban nem feledett, a miniszterelnök gyermeke debreceni tanulmányai idején az asztalos fiánál, Tóth Istvánnál lakott.²⁷ Amikor négy éves kora táján észlelte, hogy a gesztiiek tisztelettel köszöntik kikocsizó családját, megláztatta kalapjának szalagját, hogy viszonzhassa a falusiak köszöntését.²⁸ 15 évesen a következőket írta leendő – akkor 21 éves – feleségéről: „*Volt alkalmam*

²¹ Szentpéteri Kun 1928b 163.

²² Raffay 2011: 258.

²³ Gratz 1934: 2.k. 29.

²⁴ Horánszky 1994: 1344.

²⁵ Patay 2001: 36.

²⁶ Szentpéteri Kun 1928b: 139. „*A kálvinizmus, s főleg a magyar kálvinizmus helyzete, sorsa, nagyon érdekel engem is, miután ahhoz (ha nem is a helvetica confessio minden dogmájához) gondolkodás után meggyőződésből ragaszkodom, missziójában hiszek...*”

²⁷ Szentpéteri Kun 1928: 47.

²⁸ Szász 1920: 6.

*tapasztalni azon hatást, melyet egy tiszta, művelt és gondolkodó női lélek az emberre gyakorolhat; áldhatom a Gondviselést, hogy nekem lehetővé tette egy ilyen lélek barátságának elnyerését. Az, hogy évek során mi fog történni, a jövő titka, de nekem mindig lesz elég energiám arra, hogy semmi olyan meggondolatlanságot ne kövessék el, miből reánézve bármi kellemetlenség támadhatna.*²⁹ Házassági ígéretét 22 évesen váltotta be.³⁰ Később kifejtett valláserkölcsei nézetei szerint az emberiség szívesen szabadulna az etikai korlátoktól, de az egyént mégis csak „*az emeli fel, ha magasabb rendű céloknak rendeli alá magát...*”³¹

A családra jelentős vagyona ellenére is puritánság jellemző. Tisza Lajos kétkezi mesterségekre – műbútorasztalos és faesztergályos szakmákra – is tanította fiúgyermekait.³² Tisza István Degenfeld nagypapja debreceni házában lakva a házmester főztjét ette, ifj. Tisza István apjához írott leveléből kiderül, hogy a leckék és a lovaglás után a szobáját ki kellett takarítania.³³ Krúdy szerint „*Az öreg Tizáné, bár Dégenfeld kontesz volt, külsőségeiben nagyon szerette az egyszerű, falusi kálvinista papnékat utánozni. Ha Gesztről Szalontára ment kocsi-ján, kalapot tett ugyan a fejére, de a kalapot fekete fejkendővel kötötte le.*”³⁴ A Debreceni Egyetem rektori folyosóján látható Tisza bútorokra tekintve aligha véletlen, hogy a miniszterelnök *Rusticus* álnéven írta egyes hírlapi cikkeit.



Tisza-bútorok a Debreceni Egyetem rektori hivatalának folyosójáról.

²⁹ Szentpéteri Kun 1928: 63. 12 évesen Kolozsváron pillantotta meg (első bálozó) 18 éves unokanővérét, azonnal bejelentve, hogy „ő lesz a feleségem.”

³⁰ Horánszky 1994: 1344.

³¹ Tisza 1911: 3-8. „*Az egyének porszemek és atomok,*” amelyek akkor szervesülnek hasznossá, akkor illeszkedhetnek a magasabb rendű lények életébe, ha törvényeiknek alávetik magukat.

³² Tisza 2003: 8.

³³ Kiss 2011: 158.

³⁴ <https://www.arcanum.hu/hu/online->

Frontszolgálata idején semmiféle megkülönböztető bánásmódot nem fogadott el – sőt kíméletlenül fellépett minden megkülönböztetés ellen – törődött a legénység gondoljaival, látogatta a sebesülteket, lelkes hiányában emelkedett temetési beszédekkel – tevékenységével kivívta ezrede megbecsülését.³⁵ Joan Mihu román politikus szerint nem arisztokratának, inkább „*Értelmiséghez tartozó polgárnak látszik ... nagyon jejes természetű, de vitába merülve fölmelegszik, és lényében, szavaiban vonzóvá válik.*”³⁶

Bátorságát ellenségei is elismerték. Élete során katonaként, párbajaival, mérész lovaglásaival is gyakran vállalt kockázatot, és mindez összefüggött hitvilágával. Álláspontja szerint az igaz keresztyén „... *Isten akaratában megnyugodva tölti be rendeltetését, küzdi meg az élet harcát s fogadja, mit reá mér a sors.*”³⁷ Úgy vélte, az ember „*küzdelmeiben vak eszköz az isteni gondviselés kezében s akarva, nem akarva az ő szolgálatában áll.*”³⁸ Mint Ottokar Czernin, a Monarchia külügyminisztere leírja „*Egyszerűen meg sem értette, mit jelent az a szó, hogy félelem.*”³⁹



A párbajhős és a parlamenti elnök szerepét ötvöző karikatúra, megjelent a Kakas Márton 1913. jan. 13-i számában.

³⁵ Vermes 1999: 268.

³⁶ Ifj. Bertényi 2011: 33.

³⁷ Szentpéteri Kun 1928b: 151.

³⁸ Tökéczki 2002: 280.

³⁹ Czernin 1925: 5.

Humorérzékének jó néhány megnyilvánulása ismert: amikor például frontszolgálata idején a közelében robbant egy akna, így szólt: „*még kisül a végén, hogy a harctéren sem vagyok biztonságban.*”⁴⁰ Amikor Kovács Gyula képviselő a Parlamentben rálőtt, Tisza éppen olvasott, felállt az elnöki székből – így még nagyobb célpontot adott – az újabb dörrenéskor szemüveget cserélt, végül a fegyverét önmaga ellen fordító merénylő elszállítása után azonnal az ülés folytatásáról döntött. Jakabffy Elemér így emlékezik: „*Amint mellettem elhaladt, mosolyogva így szólított meg. Láttad a tigrist? Nem értettem a megjegyzést, ezért megkérdeztem, milyen tigrisre gondol. Hát Károlyi Mihályt ... aki az első lövés után a pad alá bújt. (Károlyi ugyanis ... kijelentette, hogy ha a románok Erdélybe merészkednek, tigrisek leszünk.)*”⁴¹ Thallóczy Lajos akadémikus, a Történeti Társaság elnöke jellemzése szerint „*...meggyőződéses liberális politikus. Bátor ember, nagy kálvinista. Modora fagyasztó... A gyűlölködés fogja megölni.*”⁴² Fagyos modorának jellege szintén egy történettel érzékeltethető: két nappal egy budapesti „pártvacsora” előtt Tisza személyesen tett jelentést az uralkodónak. Vacsora közben egyik híve megjegyezte: „*Tisza meg is mondotta a királynak, hogy...*” Tisza véletlenül meghallotta és közbevágott: „*beszéltél Te tegnap vagy ma Őfelségével? ... ezt csak tőle hallhattad, mert én senkinek nem mondtam!*”⁴³ Minden bizonnyal kritikának tekinthető az a megállapítás, amelynek értelmében a miniszterelnök „*aránytalanul volt az igazságok híve, a kis igazságoké éppen úgy, mint a nagyoké.*”⁴⁴

A mélyen befogadott stabil értékrend uralmától sem függetleníthető Mikszáth értékelése: „*A fiatal vezér egyformán beszél mindenkivel és egyformán nem hallgat senkire.*”⁴⁵ Pszichológusok a belülről irányított ember mintapéldányának tekintik: fegyelmezett, visszahúzódó, szorgalmas, hatalmas munkabírá-sú. Mély érzéseiről csak közvetlen környezete tudott. A népszerűségtől valóság-gal irtózott,⁴⁶ színlelni egy mosolyt sem volt képes. Alárendeltjei szerint a felelősséget nem hárította másra, a szőszegést, igazságtalanságot nem tűrte, ígéreteit teljesítette.⁴⁷ Kritikus helyzetekben rendkívül gyorsan határozott, és hajtatta végre döntéseit.⁴⁸ Nem volt diplomata, nem ismert megalkuvást, távol állt tőle

⁴⁰ Rózsavölgyi 1923: 108.

⁴¹ Jakabffy [1930]: 25.

⁴² ifj. Bertényi 2011: 41.

⁴³ Jakabffy [1930]: 11.

⁴⁴ Réz 1923: 91.

⁴⁵ mek.oszk.hu/10300/10329/10329.htm Mikszáth Kálmán: Cikkek, tárcák, 1904. MEK

⁴⁶ Atyja működésének tanújaként nem foglalkoztatta, hogy a közvélemény mit gondol róla – a törvények betartatásához a kiméletlen angol példák alapján következetesen ragaszkodott – csupán az uralkodó véleménye érdekeltte.

⁴⁷ Horánszky 2011: 268.

⁴⁸ Jakabffy [1930]: 32.

minden intrika, alattomoság. Apja megfontolt időzítéseire, ravasz taktikai fegyvertárához viszonyítva nem véletlenül minősítették „politikai atlétának.”⁴⁹ Viszont egybehangzó értékelések szerint gyűlölködés nélküli személyiség volt, aki legnagyobb politikai ellenfeleire sem ellenségként tekintett, mert úgy vélte, hogy „élet küzdelem, harc és súrlódás nélkül nem képzelhető.” Természetesen tartotta a vitákat, ellentéteket, nemcsak a politikában, a szellemi életben is.⁵⁰

A személyiségét illető bírálatok

A korrupció kivételével⁵¹ sok mindennel vádolták, számos tisztelője is megfogalmazta kritikáját: következetessége például könnyen fordult rugalmatlanságba,⁵² álláspontjának lankadatlan képviselésével rögeszmék gyanúját ébresztette még azokban az esetekben is, amelyekben az idő végül őt igazolta. Önmagáról írta 1910-ben: „Az embert igazán rögeszmeként kíséri és nyugtalanítja a magyar nemzet történetéből vett az a borzasztó tanulság, hogy... a maga nagy tulajdonságait mindig katasztrófák után találta meg, amikor összes erejét generációkon keresztül arra kellett szentelnie, hogy kiheverje egy botor, önfeledt pillanat hibáinak összes bajait. Hát nem találja meg a nemzet a maga politikai bölcsességét... most a katasztrófa előtt, amelyet csak Isten kegyelme tart távol mitőlünk, de amelyet... bármely pillanatban ránk zúdíthat a sors kérlelhetetlen keze?”⁵³ Hegedűs Lóránt összegzésében: „a világháború megsejtése megüli az agyát. Többé ettől a gondolattól nem tud szabadulni,”⁵⁴ és valóban, már 37 évvel a háború kitörése előtt (és ettől kezdve folyamatosan!) figyelmeztetett a közelgő halálos veszedelemre, keseregve azon, hogy látomásával szinte egyedül van. A Balkán-háborúig valóban kevesen értették aggodalmait.⁵⁵ Kétségtelen, hogy a történelmi Magyarország területi integritásának és a magyarság Kárpát-medencei vezető szerepének megőrzésére is a rögeszmék következetességével törekedett, a sokak szerint halaszthatatlan reformok ügyét ezeknek a fő céloknak rendelte alá. A progresszív táborból legtisztábban Ignotus ismerte fel (szintén 1910-ben) törekvései lényegét: „Memento mori (gondolj a halálra) – minden nagy beszédének ez a tulajdonképp való tartalma... S ha igaza van egyszerre valamennyi félelmé-

⁴⁹ Vermes 1994: 490.

⁵⁰ Tőkéczi 2000: 193. és 49. „A szabadság életető elemének tartom a vitatkozást, kritikát, a vélemények teljesen szabad megnyilvánulását.”

⁵¹ Horánszky 1994: 104. Tisza István a Széll-féle 1875-ös összeférhetlenségi törvény után minden gazdasági állásáról lemondott!

⁵² Horánszky 1994:1342.

⁵³ Tőkéczi 2000: 99.

⁵⁴ Péterfi-Nagy 2011: 82.

⁵⁵ Vermes 1994: 74. 1889-es beszéde szerint „12 esztendeje annak, hogy hol közelebb, hol távolabb jövőben, de folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye és szelleme... S ha ez a háború kiüt... igen könnyen fejlődhetik élet-halálharccá a magyar nemzetre nézve.”⁵⁵

*ben, akkor igaza van a kétségbeesésben is, amely beszédeit oly váteszien fájdalmasakká teszi. Mert akkor a magyarság az előtt a rettenetes dilemma előtt állna, hogy minden állami és társadalmi reform, mely... szükséges volna, egyúttal végzetesen siettetné felborulását.”*⁵⁶

Kortársai közül ifjú Andrassy Gyula helytelenítette, hogy egykori elvbarátja az angol parlamentarizmusban kifejlődött „többségi zsarnokságot” tartja a legjobb rendszernek,⁵⁷ miközben ő személy szerint arra törekedett, hogy megszüntesse „a polgárháborúszerű” ellentéteket.⁵⁸ A világháború közeledtével azonban Tisza jóval fontosabbnak tartotta a hadsereg erősítését, mint annak (érzelmileg rendkívüli jelentőségű) magyar vezényleti nyelvét. Eközben a 48-as ellenzék képtelen volt szabadulni a szabadságharc sérelmeitől, nem mutatott érdeklődést az európai politika Bécsen túli összefüggései iránt,⁵⁹ és az obstrukcióban, a hadseregfejlesztés akadályozásában ismerte föl legfontosabb nemzetvédelmi feladatát.

Horánszky Lajos abban látta Tisza István karakterének lényegét, hogy „a veszélyeztetettségre keménységgel, a támadásra harciassággal, a nehézségekre makacssággal reagált.”⁶⁰ Réz Mihály hiányosnak vélte empatikus készségeit, nem tekintette jó emberismerőnek sem, mert túlságosan megbízott híveinek és ellenfeleinek tisztességében. Más tisztelői is megemlítik, hogy idealizálta a magyarság tulajdonságait, egyebek között a gyári munkásság hazafiságát.⁶¹ „Az az optimizmus ez... amely ösztönszerűleg félrelök mindent, ami lelki erejét megbéníthatja”⁶² – azaz a hatékony cselekvés érdekében nem vett tudomást bizonyos akadályozó tényezőkről. Emlékeztet ez az okfejtés politikai ellenfele, Bánffy Dezső észrevételére, aki úgy vélte, versenytárs nélküli intellektuális képességei ellenére sem érzékelt egyes kétségbe vonhatatlan tényeket.⁶³ Valójában ez csu-

⁵⁶ Vermes 1994: 198.

⁵⁷ Péterfi-Nagy 2011: 83-84. „Ennek a küzdelemnek a folytatása azzal a céllal, hogy a pártok egymást legyűrjék, leteperjék, szerencsétlenség Magyarországra... győzhetnek önök, de az ország szenvedni fog... az én célom, hogy... a békés kibontakozás útjait keressem.”

⁵⁸ Uo. 91.

⁵⁹ Vermes 1994: 71.

⁶⁰ Horánszky 1994:1348.

⁶¹ Horánszky 1994:86. „Az a tökéletesség, amit a néplélekről önmagának megalkotott, nem mindig fedte a valóságot ... a magyar nép ősi erejébe vetett hitét semmi meg nem ingathatta.”

⁶² A fenti idézet folytatása: „Amely küzd minden kétely ellen, ami gyengeségre vezet – s e gyáva kételytől való félelmében gyakran magukban a világosan szóló tényekben is kételkedik.” Réz 1923: 99.

⁶³ ifj. Bertényi 2011: 41. „Ő a legeszesebb ember Magyarországon, eszesebb, mint mi együttvéve. Olyan ő, mint egy Mária Terézia korabeli sok fiókos komód. Minden fiók

pán a megtévesztő látszat: írásbeli és szóbeli megnyilvánulásai szerint pontosan érzékelt a fejlődés irányát,⁶⁴ de említett fő céljai, így a Kárpát-medencei magyar „szupremácia” érdekében tudatosan késleltetni próbálta a folyamatokat, pl. a választójog kiterjesztését. A földosztással kapcsolatban szigorúan közgazdasági álláspontot hangoztatott.⁶⁵ Noha napjaink pénzintézetei sem lelkesednének pénztökéjük abszolút igazságos elosztásáért – ami lehet annyira jogos felvetés, mint a földosztás 20. századi követelése –, azonban az első világháború végén érzékelhető földéhség – a paraszti származású kivérzett katonatömegekre is tekintettel – talán „bölcsh kompromisszumot” indokolt volna.⁶⁶ Tisza István legnagyobb politikai tévedésének mégis azt tartják, hogy nem mondott le, amikor háborúellenes nézeteivel az államtanácsban egyedül maradt.⁶⁷ Mások szerint viszont az ő kolosszális teljesítményének tulajdonítható, hogy a háború végét „mint állam értük meg.”⁶⁸

Művészeti értékviszagságát több szerző tárgyalja.⁶⁹ Az utóbbi probléma lényegét abban látom, hogy a művészetet nem tekintette önálló „tudatformának,” ezzel szemben a vallásnak és a tudománynak helyesen ismerte fel sajátosságait és természetes korlátait.⁷⁰ A modern festészet és zene kvalitásait valóban nem érzé-

szinülig tele van tudással. Azonban ami nem található meg ezekben a fiókokban, az Tisza számára nem is létezik.”

⁶⁴ Tökéczki 2000: 72. és 87. „Nincs semmi kétség benne: a demokrácia felé haladunk.” „A történelem lassú, de feltartóztathatatlan processusban etnográfiailag is egységes nemzeti államok kialakulása felé halad.”

⁶⁵ Hatos 2011: 341. Úgy vélte, a „mezőgazdasági munkásnak földet ígérni éppoly utópisztikus teória, mint tőkét ígérni az ipari munkásnak.”

⁶⁶ A háború utolsó heteiben a bolsevik agitátorok azzal a híreszteléssel oszlatták fel a frontról rendben hazatérő csapatok nem elhanyagolható részét, hogy a katonák kima radnak a földosztásból, ha nem mennek haza... Lásd még Gyurgyák János véleményét: „Bölcsh kompromisszummal talán (még egyszer: talán) többet el lehet érni, mint konok ellenállással.” Gyurgyák 2016: 232.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Hatos 2011: 341. Szekfü Gyulát idézve: „A világháborút még, mint állam értük meg, nem pedig mint magával tehetetlen massa, melyből minden sakál bántatlanul kiha raphatja a maga részét; ő cselekedte, hogy mint egységes nemzet védekezni tudunk, megharcoltuk más népekhez hasonlóan utolsó küzdelmünket ahelyett, hogy védtelen harctérre, széttiport Belgiummá váljunk...”

⁶⁹ Legvilágosabban Tökéczki László és Gyurgyák János. Lásd Tökéczki 2000: 204. „Talán sehol sem olyan mértékű Tisza értéksűkössége, mint a művészetek terén.” 207. „Leggyengébb oldala a művészeti modernség elleni harca.” Gyurgyák 2016: 226–228.

⁷⁰ Egyrészt „Isten, ember és világ lényegét eszünkkel meg nem foghatjuk soha, azokhoz csak a hit szövétnéke... vezethet el.” Másrészt „Minden olyan tudományos rendszer amint egyszer a lét alapjainak megoldásával akar foglalkozni, otthagyja a tudományt, megszűnik észbeli produktum lenni...” Idézi Tökéczki 2002: 282–283.

kelte – noha Beethovent kedvelte és népdalokat maga is zongorázott – a Nyugat folyóirat szerzőitől nem pusztán stiláris okokból, de a „*rothadó, dekadens latin világ*” általuk közvetített erkölcsi hordalékai miatt is idegenkedett. Kedvenc költője Arany János volt – ami nem vallana rossz ízlésre – azonban az erotikus témákat messze elkerülő Arany maga is úgy vélekedett, hogy „*a költészet nem lehet mindig és mindenütt morál, mert úgy igen unalmas lenne...*”⁷¹

A téma talán legismertebb részlete Ady Endrével való konfliktusa, amely személyes és családi szálai révén sem pusztán elvi jellegű volt.⁷² Mindenesetre Ady jelentkezésekor Tisza Ady-értékelése nem különbözött a középosztály és a közvélemény igen nagy többségének látásmódjától.⁷³ A költővel közös pontjuk volt viszont a protestantizmus vállalása⁷⁴ és szorongásuk a magyarságért. A világháborút mindketten irtózatossá veszélynek tekintették, de azt természetesen Ady sem tudhatta, hogy a „háborús” miniszterelnök a háború indításának egyetlen ellenzője volt. A költőben már a Balkán-háborúk idején felsejlett a gyanú, hogy a „*vad geszti bolond*” tettei nem feltétlenül irracionálisak, így őt a magyarság féltése (saját fejtegetése szerint is) közel hozhatta volna a Tisza által 1918 őszén szorgalmazott, tragikusan elmaradt nemzeti összefogáshoz.⁷⁵

Tisza István és a Református Egyház

Bihar Vármegyében az 1870-es népszámlálás szerint a magyar etnikum 80%-a reformátusnak vallotta magát,⁷⁶ így magától értetődő egy húszezer holdas birtokos egyházi szerepvállalása.⁷⁷ Közismert, hogy a család politikai karrierje az

⁷¹ Scheiber 1957: 280.

⁷² A költő hamar tudomást szerzett Tisza sommás lekicsinylő véleményéről, ennek ellenére többször Tiszához fordult, aki elutasította kérését párizsi ösztöndíja ügyében, és nem vállalt közbenjárást, amikor Ady az ő hívének és távoli rokonának leányát, Boncza Bertát kívánta feleségül venni.

⁷³ „*Írásaim, különösen a versek, egyszerűen felháborodást keltettek: voltam bolond, komédiás, értelmetlen, magyartalan, hazaáruló, szóval elértem mindent, amit Magyarországon új poétának el lehetett érni...*” – összegzi Ady.

<https://www.irodalmijelen.hu/2011-ja-27-0535/ady-halala>. Rákosi Jenő úgy látta, hogy „ez [Ady költészete] is beletartozik az irodalomba,” mint ahogy a „bolondgomba is” hozzá tartozik a Parnasszus flórájához. Lásd <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/Ady/vezer.htm>.

⁷⁴ „*Protestáns harcos vérmezőn/Lelkem a kor Gusztáv Adolfja.*” – írta önmagáról Ady.

⁷⁵ Pók 2016: 241. „*De itt már azt is muszáj feltennem, hogy egy aulikus ősi magyar gróf... nem a maga kiskirályságát védi, hanem a magyarságot... Ma úgy képelem, hogy még egy... katasztrófa esetén is [tőlük] külön harcolnék és védekeznék, de ki tudja, nem mást parancsol-e felébredt, romantikus patriótáságom.*”

⁷⁶ Vermes 1994: 30.

⁷⁷ Jelentős részben a Tiszák építették majd renováltatták – olykor a szűkebb rokonság hozzájárulásával – a geszti, kocsordi, Nagyvárad-váradolaszi, mezőgyáni, Budapest

egyházi autonómiáért folytatott küzdelemben ívelt fel.⁷⁸ A felekezeti kötődés Magyarországon – elsősorban a Habsburg ellenes rendi-függetlenségi harcokban – politikai színezetet nyert, Tisza István a dualizmus rendíthetetlen híveként is Bethlen Gábort tekintette a magyar történelem egyik csúcspontjának. Büszke volt egyházának a közoktatásban játszott szerepére: „*Vajjon veszít-e vele a mai generáció – tette fel a kérdést –, ha módunkban áll... belenevelni a sokat emlegetett nyakas és független kálvinista szellemet, azt a talán sokszor kellemetlen, sokszor érdes, de független és szabad szellemet, amelyre a jelenlegi generációnak bizony égetően szüksége van.*”⁷⁹ A nemzeti összefogás érdekében is a felekezeti béke munkálója volt, de Ferenc Józsefnél írásban tiltakozott, ha református érdekek sérült, és fellépett a vegyes házasságok békéjét felborító *Ne temere* enciklika ellen is.⁸⁰

Az említett nyakas és független kálvinista szellem azonban ekkoriban politikai értelemben elválaszthatatlan volt a 48-as érzelmektől. Kardos Albert finoman utalt arra, hogy Tisza Kálmán a dualizmus elfogadásával elveszítette népszerűségét a Debreceni Református Kollégium diáksága körében.⁸¹ A Református Egyház számított a Tiszák munkájára, tekintélyére, de mint intézmény nem állt mögöttük: mind a négy főgondnoktársa, Bánffy Dezső, Darányi Ignác, Degenfeld József és Szilágyi Dezső is politikai ellenzékéhez tartozott.⁸² A megoldatlan szimbolikus nemzeti kérdésekre tekintettel kemény politikai ellenfelei támadtak hitsorsosai köréből: volt olyan református lelkész-képviselő, aki nyilvánosan megátkozta,⁸³ mert létezett olyan közeg, amelyben Deák Ferenc is schwarzgelbnek számított. Gáborjáni Szabó Mihály szatmári esperes a következőket írta naplójába a „zsebkendő szavazást,” az obstrukció házszabály ellenes letörését követő választáskor: „1905. január 28. *Fényes győzelmet arattunk...*

Kálvin téri, a szakolyi, (Bakta)lórántházi, és a bályoki református templomokat, de más esetekben is komoly összeggel járultak egyházi építési költségekhez. Lásd Erdős – Székely 2019: 77–82.

⁷⁸ Az a Geszt és Szalonta közelségéből következő részlet általában elsikkad, hogy Tisza Kálmán mint szalontai segédgondnok Balogh Péter szalontai lelkész, esperes, püspökhelyettes révén kapott döntő szerepet a nemzetivé lett egyházi ellenállásban.

⁷⁹ Szentpéteri Kun 1928b:160.

⁸⁰ Szentpéteri Kun 1928b:176–178. „*A magunk hitfeleit világosítsuk fel, hogyha születendő gyermekeiknek a másik fél vallásában való felnevelésére megegyezést kötnek, árulást követnek el egyházuk ellen.*”

⁸¹ Kardos 1934: április 22. 7. és https://mandadb.hu/common/file-servlet/document/1008399/default/doc_url/Kardos_Albert_Tisza_Istvn_mint_debreceni_dik_I_2572.pdf

⁸² Hatos 2011: 334.

⁸³ Ifj. Bertényi 2011: 29.

*Széttört a drága húsos fazék... Szégyen, hogy kálvinista ember bírt olyan jogtiprást elkövetni, hogy emiatt... a magyarok lelkiismerete is feltámadt.*⁸⁴

Tisza István elveinek, mentalitásának, hitének és jellemének mélyén azonban világosan körvonalazódik vallási hovatartozása. Hirdette, hogy a reformáció haladás az emberiség számára, mert anyanyelvűvé tette a kultúrát, ill. azt, hogy a református vallás „lényegét Jézus tanítása s a szabad vizsgálódás képezi.”⁸⁵ A sivár racionalizmus ellenfele volt, ugyanakkor dogmaellenes, mert nem bízott abban, hogy kortársai számára „a keresztyén hit transzcendenciája... tömegesen kiharcolható [volna].”⁸⁶ Az egyházi sajtóban egy névtelen szerző már 1915-ben a következőket írta: „... alig volt még közéleti emberünk, aki egész egyéniségében olyan hamisítatlan református bélyeget viselne magán, mint ő. Széchenyinek vagy Deáknak római katolikus volta éppúgy nem tartozik az egyéniségének megmagyarázásához, mint például Szilágyi Dezsőnek⁸⁷ a reformátussága. Tiszáról azonban nem életrajzi, hanem jellemrajzi adat az, hogy református.”⁸⁸ Az egyetemes papság az Ő számára nem pusztán frázis volt. Amit magára vállalt (legyen az a legapróbb feladat, geszti presbitériumi vagy zsinati tagság, főgondnokság⁸⁹) azt precíz érdemi munkával teljesítette, sőt harctéri szolgálata közben, a tábori lelkész hiányát is pótolni igyekezett.⁹⁰ Sebestyén Jenő, a „történelmi kálvinizmus” irányzatának képviselője egyenesen „a kálvinista etika ritka szép inkarnációjának” tekintette.⁹¹

Szalontai egyházmegyei gondnoki székfoglalójában apjára emlékezve, de önmagáról is szólva értékelte egy református közéleti ember pályáját: a „*Dicséret és jutalom nem csábította, gyűlölet és erőszak nem riasztotta el, földi hatalom nem tántoríthatta meg őt; saját hatalma nem kápráztatta el, másé nem téríthette ki lelkiismerete által eléje szabott útjából.*”⁹² Amikor utolsó napja közeledtével a közeli Bethesda Kórház lelkésze biztonságos helyet kínált számára, a

⁸⁴ A szerző tulajdonában.

⁸⁵ Tökéczki 2000: 44.

⁸⁶ Tökéczki 2002: 282.

⁸⁷ Szilágyi Dezső (1840-1901) egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, igazságügyi miniszter, egyházkerületi főgondnok, az MTA tagja.

⁸⁸ Idézi Szentpéteri Kun 1928b:161.

⁸⁹ Az 1891-94. évi zsinat 44. ülésén 89 alkalommal szólt. 1898-tól a Magyar Protestáns Irodalmi Társulat választmányának tagja, 1902-től a Máramaroszi Református Jogakadémia főgondnoka (itt nemcsak a vagyongazdálkodást nézte át tüzetesen, de az iskola minden egyes tanárának óráját meghallgatta!) ugyanekkortól, apja halála után a nagyszalontai egyházközség gondnoka, a Magyar Protestáns Irodalmi Társulat alelnöke, 1915-től elnöke, 1907-től a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka. Lásd még Gaál 2011: 49.

⁹⁰ Szentpéteri Kun 1928b:157.

⁹¹ Uo. 162.

⁹² Szentpéteri Kun 1928b:151.

predestinációra hivatkozva utasította el a lehetőséget.⁹³ „*Ahogy éltem, úgy fogok meghalni*”⁹⁴ – szöveg egyik utolsó mondata. Nem tért ki gyilkosai elöl, ezért is mondhatták róla kortársai, hogy „*a predestináció nem dogmája, hanem világnézete volt.*”⁹⁵

Mint monográfusa összegzi: „*mindazoknak az erőknek a rombolása, melyek a nemzetet... ezeréves államiségétől megfosztották... meghozták az elégtételt Tisza István számára is, aki megjósolta egykor, hogy mi lesz a nemzet sorsa, ha a nagy világháborúban, mely jönni fog... összetartó készségével adós marad...*”⁹⁶ Visszatérve írásom bevezetéséhez, a személyével kapcsolatos mítosz – évezredek összefüggéseiben vizsgálva – nem pusztán vágyak kifejezője, hanem egyúttal „identitásbiztosító” tudás is,⁹⁷ amely a lényegre emlékeztet, mert minden közösség, amely még közösségnek tekintheti magát „megalapozó történetek igazságában él, ezekből meríti cselekvése rendjét és irányát.”⁹⁸

⁹³ Horánszky 1994: 1330. „*Hisz-e tiszteletes Uram, a predestinációban? Igen! – válaszolta a lelkész. Én is – mondotta emeliebb hangon Tisza István. De a predestináció nem azt jelenti, hogy várjuk be a veszedelmet – folytatta a lelkész. Tisza István újból elmosolyodott, s ezekkel a szavakkal végezte a párbeszédet: Soha nem futottam meg semmiféle veszedelem elöl, most sem futok meg. Isten velünk.*”

⁹⁴ Csere 2013: 33.

⁹⁵ Szentpéteri Kun 1928b: 161.

⁹⁶ Horánszky 1994: 1336.

⁹⁷ Assmann 2013: 91.

⁹⁸ Assmann 2013: 296.

IRODALOM

- Assmann Jan, 2013. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Ifj. Bertényi Iván, 2011. *A gyűlölt Tisza István*. In *Tisza István és emlékezete*. (Szerk.) Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Czeglédi Sándor, 2001. *Sirató Ének*. Confessio 2001/2. 105.
- Czernin Ottokár, 1925. *Emlékeim Tisza Istvánról*. Budapest, Enciklopédia.
- Erdős Pál – Székely Árpád, 2019. *Tisza Téka. A Borosjenői Tisza család*. Geszt, Kézirat.
- Gaál Botond, 2011. *Tisza István, a református főgondnok*. In *Tisza István és emlékezete*. Szerk. Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Gratz Gusztáv, 1934. *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Csere Péter, 2013. *Gróf Tisza István meggyilkolása*. Budapest, Unicus Műhely.
- Gyurgyák János, 2016. *Tisza István a jobboldali hagyományban*. In *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, Országgyűlés Hivatala.
- Hatos Pál, 2011. „Benne megnőve és elbukva önmagunkat látjuk.” *Ravasz László és Székfü Gyula Tisza Istvánról*. In *Tisza István és emlékezete*. (Szerk.:) Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Horánszky Lajos, 1994. *Tisza István és kora*. 1–2. k. Sajtó alá rendezte Horánszky Nándor. Budapest, Tellér Kiadó.
- Horánszky Nándor, 2011. *A Tisza-kultusz néhány jellegzetessége*. In *Tisza István és emlékezete*. Szerk. Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Horánszky Nándor, 2018. *Gróf Tisza István közéleti munkássága a bibliográfia tükrében*. Budapest, Trianon Kutatóintézet Közhasznú Alapítvány.
- Jakabffy Elemér. [1930] *Emlékezésem Tisza István grófról*. Lugos, Husvéth–Hoffer Ny.
- Kardos Albert, 1934. *Tisza István, mint debreceni diák*. Debreceni Független Újság, április 22.
- K. Nagy Sándor, 1885. *Bihar-Ország. Útirajzok*. Nagyvárad, Hügel Ottó Könyvnyomdájában.
- Kiss László, 2011. *Tisza István magánélete*. In *Tisza István és emlékezete*. (Szerk.:) Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Kozári Monika, 2003. *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, Napvilág kiadó.

- Kozári Monika, 2011. *Tisza Kálmán családjáról*. In *Tisza István és emlékezete*. Szerk. Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Nánay Mihály, 2011. *Tisza István és a Habsburgok*. In *Tisza István és emlékezete*. Szerk. Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Patay László, 2001. *A Tisza család szakácskönyve*. Budapest, Püski Könyvesház.
- Petró Leonárd, 2010. *Tisza Lajos a bihari adminisztrátor*. In *Bihari Diéta* (6.) Berettyóújfalu.
- Péterfi Nagy László, 2011. *Tisza István és ifj. Andrássy Gyula politikai küzdelme*. In *Tisza István és emlékezete*. (Szerk.:) Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Pók Attila, 2016. *Tisza István baloldali kritikája és emlékezete*. In *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, Országgyűlés Hivatala.
- Pölöskei Ferenc, 1988. *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Raffay Ernő, 2011. *Tisza István meggyilkoltatása*. In *Tisza István és emlékezete*. (Szerk.:) Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Ravasz László, 1924. *Két beszéd. Tisza István és a magyar tragédia*. Budapest, Studium Kiadása.
- Réz Mihály, 1923. *Gondolatok Tisza Istvánról*. In *Tisza Évkönyv 1923*. Szerk. Angyal Dávid. Budapest, Atheneum Nyomda és Irodalmi Rt.
- Romsics Ignác Szerk. 2005. *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Rózsavölgyi László, 1923. *Háborús naplójegyzetek*. In *Tisza Évkönyv 1923*. Szerk. Angyal Dávid. Budapest, Atheneum Nyomda és Irodalmi Rt.
- Scheiber Sándor, 1957. *Arany János levele Ballagi Mórhoz a Hatvani-versről*. Irodalomtörténeti Közlemények, 61.
- Szász Károly, 1920. *Tisza István. Élet- és jellemrajzi vázlat*. Budapest, Atheneum.
- Székely Tamás, 2016. *Tisza István és ellenfelei*. In *Tisza István két korszak határán*. Budapest, Országgyűlés Hivatala.
- Szentpéteri Kun Béla, 1928. *Tisza István ifjúkori levelei*. In *Tisza – Emlékkönyv*. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára írták a Tisza István Tudományegyetem tanárai. Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata.
- Szentpéteri Kun Béla, 1928b. *Tisza István és a református egyház*. In *Tisza – Emlékkönyv*. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára írták a Tisza István Tudományegyetem tanárai. Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata.

- Tisza István, 1911. *Szabadgondolkodás*. Magyar Figyelő, I. évfolyam.
- Tisza Kálmán István, 2003. *A Tisza család krónikája*. Marosvásárhely.
- Tőkéczki László, 2002. *Tisza István hite*. In *Hagyomány, Közösség, művelődés, Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Budapest, BIP Kiadó.
- Tőkéczki László, 2000. *Tisza István eszmei politikai arca*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Vargha Zoltán, 1923. *Gróf Tisza István ősfája*. In *Tisza-Évkönyv*, (Szerk.) Angyal Dávid, Budapest, Atheneum RT.
- Vermes Gábor, 1994. *Tisza István*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Vermes Gábor, 1999. *Tisza István* In *Nagy Képes Milleniumi Arcképcsarnok*. Budapest, Aquila Rubicon Ház

Egy cívis család tragédiája a Nagy Háború idején. A Miklóssy-fiúk hősi halála.

Topor István
történész tanár, Szent Mihály
Görögkatolikus Általános Iskola, Nyíradony

A Miklóssyak és Debrecen

A Miklóssy-család őse, Miklóssy János 1654 júniusában kapott címeres levelet II. Rákóczy György erdélyi fejedelemtől. Az adománylevél eredetijét Miklóssy Gyula őrizte.¹



1. kép A család címeres levele. Dr. Miklóssy Béla hagyatéka

¹ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár.
<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kempelen-kempelen-bela-magyar-nemes-csaladok-1/7-kotet-C47F/miklossy-D30B/>

A 19. század végén a Miklóssyak a cívisváros életében is meghatározó szerepet játszottak. Miklóssy Mózes ügyvéd feleségével, Csathó Rózával – nem lévén saját gyermekük –, testvérei gyermekeit és a szegény, rászoruló diákokat támogatta. Több alapítványt is tettek, így 119.930 korona értékű alapítványt hoztak létre a Református Kollégium számára. „Miklóssy Mózes ügyvéd alapítványa 96 kat. hold szántóföld, értéke 1911-ben 102.913 korona, a birtok soha el ne adassék, a tisztajövedelem 1/6-a a kollégiumot, ha rokonai nem tanulnak 2/6 része illeti a kollégiumot. Az 1/3 részéből alakítassanak 100 firtos ösztöndíjat, melyek fele a főiskolában tanuló szolgagyermeknek vagy vagyontalan árváknak adassék. Kiváló elsőbbség illeti meg a 3 törzsbeli fiú, majd nő rokon utódokat, ha más iskolákban tanulnak is. Rokon a pályája teljes bevégeztéig élvezheti.”² A Miklóssy Mózes ügyvéd egyetemi-alaphoz való hozzájárulás 1000 forint, aminek befizetését Miklóssy Gyula vállalta el. A kollégium nagylelkű patronusának portréja ma is látható a Református Kollégium tanárja melletti falon.

Mózes testvérének, Dánielnek volt fia Miklóssy Gyula géresi földbirtokos, aki a Magyar Királyi Debreczeni Felsőbb Gazdasági Tanintézetben folytatott tanulmányokat. 1870-ben az első végzős évfolyam diákjaként jeles eredménnyel fejezte be az iskolát. Az erről készült oklevél eredeti példánya a Debreceni Agrártudományi Egyetem Könyvtárában megtalálható. Ezt unokája, dr. Miklóssy Béla 1978-ban adományozta az intézménynek. Nagyon fontos kordokumentum, mert eddig ez az első ilyen természetű okirat.³

Az akadémiát követően Miklóssy Gyula Hadadon a Dégenfeld családnál intéző lett, később géresi birtokán gazdálkodott. Nemcsak gazdaságának korszerű igazgatása kötötte le idejét, hanem a közéletben is jeleskedett. Ennek bizonyítéka, hogy 1904-ben a krassói választókerületben a Függetlenségi és 48-as párt képviselőjelöltjévé választották. A tekintélyes debreceni polgár Sántha Máriát vette feleségül. Házuk a Hatvan utca 38. szám alatt állt. Kapuja mindig nyitva volt a népes nagycsalád tagjai számára. A bőséges gyermekáldás eredményeként házasságukból négy fiú: Béla, Dezső, Sándor, Gyula és hét leány született: Mariska, Róza, Anna, Teréz, Margit, Etelka, Ágnes. „A négy fiú sokat utazott, több nyelven tökéletesen beszéltek. Béla édesapjához hasonlóan gazdasági akadémiát végzett. Géresi birtokán új, modern gépekkel dolgozott, amiket az ottani parasztok is ingyen használhattak, kutat furatott a faluban, ami még máig szinte ugyanúgy áll, mint valaha.”⁴

A Miklóssy-fiúk tragikus sorsa

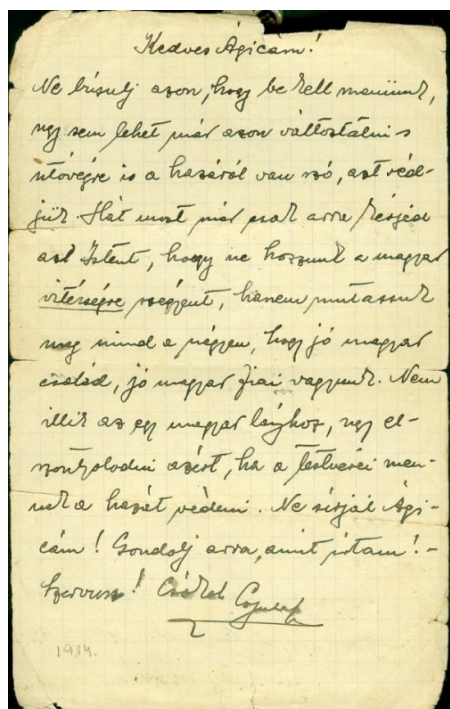
A Nagy Háború kitörésekor Miklóssy Gyulának mind a négy fia, Béla, Dezső, Sándor és Gyula is a harctérre került. A fiúk haza iránti elkötelezettségét a legfi-

² Miklóssy Éva Máriától származó levél részlete.

³ Miklóssy Éva Mária szíves szóbeli közlése.

⁴ Miklóssy Éva Máriától származó levél részlete.

atalabb fiú, Gyula fogalmazta meg testvérének, Ágnesnek egy 1914-ben írott levelében. Ezt írta: „Kedves Ágicám! Ne búsulj azon, hogy be kell mennünk, ugy sem lehet ezen már változtatni s utóvégre a hazáról van szó, azt védjük. Hát most már csak arra kérem az Istent, hogy ne hozzunk a magyar vitézségre szégyent, hanem mutassuk meg mind a négyen, hogy jó magyar család, jó magyar fiai vagyunk. Nem illik az egy magyar lányhoz, ugy elszontyolodni azért, ha a testvérei mennek a hazát védeni. Ne sírjál Ágicám! Gondolj arra, amit írtam! Szervusz! Csókol Gyula”⁵



2. kép Miklóssy Gyula levele testvérének Ágnesnek.
Forrás: Dr. Miklóssy Béla hagyatéka.

S valóban, nem hoztak szégyent családjukra, hazájukra, mert hárman életüket áldozták a küzdelemben. Egyedül Gyula élte túl a háborút.

Miklóssy Dezső a háború kitörésekor Debrecen házi ezredének, a császári és királyi 39. gyalogezrednek lett egyéves önkéntese. Az ezredet 1914 augusztusában a galíciai hadszíntérre vezényelték. A második lembergi csatát követően csapatainkat vissza kellett vonni. Az átfázott, átázott és kimerült legénység napok óta meleg ételt nem kapott, de már kenyere is elfogyott. Útközben talált

⁵ Miklóssy Gyula levele a Miklóssy-hagyatékból.

nyers burgonya- és répafélékkel — itt-ott némi gyümölcscsel — kellett beérnie. Zuhogó esőben szeptember 22-én érték el Komanczát. Ekkor már jelentkeztek az első koleraesetek. A járvány ideje alatt (szept. 22. – okt. 13.) az ezrednél meghalt 14 ember, kórházba utaltak, ill. falvakban hátra hagytak 1 tisztet és 679 közembert.⁶ Miklóssy Dezső is megbetegedett. Kassára a 20-as számú helyőrségi kórházba szállították. Itt hunyt el október 10-én. A kassai központi temető 14-es parcellájában helyezték nyugalomra. Később földi maradványait exhumálták, hazaszállították Debrecenbe.

Miklóssy Béla a 39. gyalogezred I. menetzászlóaljának tartalékos hadnagyaként vonult be. A kiképzést követően szeptember 1-jén vezényelték alakulataival az északi harctérre.

Az I. menetzászlóalj 4. menetszázadába osztották be. Október 17-én a VII. hadtestnek igen nehéz harcai voltak. Blozew gorny falunál. A csapatok a hajnali szürkületet igyekeztek kihasználni, de eredménytelenül. „Egész nap tombolt a tűzharc, a leghevesebbre délután 2 és 3 óra között fokozódott, de az éjszaka sem volt csendesebb. Az oroszok este ½ 10-kor sűrű, egymásmögötti sorokban megrohmozták a falu menti állásokat, ezt éjfélkor megismételték, de mindannyiszor eredménytelenül. Ezután az ellenség tüzérsége eddig nem tapasztalt hevességgel lőtte védelmi vonalainkat. Elesett Miklóssy Béla és dr. U. Szabó Gyula tartalékos hadnagy”.⁷

Az ezredtörténetben leírtaknak ellentmond a halotti anyakönyv bejegyzése, valamint a család által kiadott gyászértesítő. Ebben ugyanis az áll, hogy fronton szerzett betegségében Debreczenben hunyt el.

Ezt támasztja alá a Debreczen című lap október 20-i híradása is, amelyben beszámolnak a hadnagy temetéséről. A 33 éves korában elhunyt katonát október 18-án délután 4 órakor búcsúztatták. A család Hatvan utca 38. szám alatti házából bajtársai és a város lakóinak sokasága kísérté a gyászmenetet. A 39. gyalogezred zenekara egészen a temetőig gyászindulókat játszva búcsúzott egykori katonájától. A Kossuth utcai temetőben helyezték végső nyugalomra.⁸

Miklóssy Sándor tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban folytatta. 1905-ben végzett és tett érettségi vizsgát. Ezt követően a jogi egyetemen tanult tovább. Ügyvédjelöltként vonult be a császári és királyi 32. gyalogezredhez zászlósi rangban. Az ezred előbb a déli fronton harcolt, majd szeptember elején az északi frontra került. Szeptember és október hónapban számtalan ütkö-

⁶ Lépes-Mátéfy: *A cs. és k. báró Hötendorfi Kondrád Ferenc tábornagy debreceni 39. gyalogezred világháborús története 1914–1918.* 53–54. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár

⁷ Lépes-Mátéfy: *A cs. és k. báró Hötendorfi Kondrád Ferenc tábornagy debreceni 39. gyalogezred világháborús története 1914–1918.* 61. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár

⁸ Debreczen 1914. október 20.

zetben vettek részt. Miklóssy Sándor kiváló katona volt. Ezt bizonyítja, hogy bátorsága elismerésül 1914. október 28-án felterjesztették a II. osztályú vitézségi érdeméremre, amelyet meg is kapott.



3. kép Miklóssy Béla a háborúba indul. Forrás: Dr. Miklóssy Béla hagyatéka.

November 9-én az ezredet a Kárpátokból Orosz-Lengyelországba irányították. November 18-án 4 óra 30 perckor érték el a kitűzött menetcélt, Szborovyt. Az erőltetett menetelés a hol mocsaras, hol jeges, hol homokos utakon, sőt utak nélkül is, fagyos esőben és dühöngő szélben, rendkívül kimerítette a legénységet, úgyhogy nagyon sokan összeestek és visszamaradtak. Ellenség útközben még nem mutatkozott, de a szborovy-i amúgy is rövid pihenőt — a menetelést

10 óra 30 perckor már ismét folytatni kellett — már megzavarta. Hét órakerész felől, a helység közvetlen közeléből igen heves tüzelés volt hallható.”⁹

Ebben az ütközetben veszítette életét a 13. század katonájaként Miklóssy Sándor. Halálának körülményeiről egyik bajtársa levélben számolt be édesapjának. *„Este kilenc órakerész, vaksötétben egy falun mentünk keresztül, amelynek elhagyása után kb. 500 méterre (éppen egy hídon mentünk keresztül) iszonyú gyalogsági tüzet kaptunk. Számosan elesetek, őrnagyunk pedig parancsot adott, hogy az országút jobboldalán támadjunk. (...) Mi rohantunk s közben – az oroszok igen távol levén – lefeküdtünk lélegzetet venni s elkezdtük az oroszokat löni. Mellettem valaki folyton kiabált „Csak a villanásra fiúk, csak a villanásra!” Miklóssy volt, szokása szerint folyton buzdítva. Tovább durrogtattam. Egyszer aztán parancs jött a további nyomulásra. Fölugrok és kiáltok: „Gyere Miklóssy!” De ő szegény nem mozdult. Hamar ismét lefeküdtem, mert a golyók iszonyúan süvítették. Oda csusztam s mondom: „Mi baj öreg?” s megsimítottam a fejét; kezem ekkor valami csontszilánkba akadt meg, kesztyűm pedig tele lett vérrel. Akkor már halott volt.”¹⁰ Bajtársai a közeli faluban, Novobreznicán a templom kertjében temették el. Mindössze 27 éves volt.*

Szabó Magda is megemléltette a család szörnyű fájalmát *Régimódi történet* című regényében: *„Három nappal később, január 20-án a következő írás megy Oberrohrbachba Tichy Antalnak: «Szegény Miklóssyéktól ma jött gyászjelentés a harmadik fiúról, aki szintén hősi halált halt. A negyedik és utolsó fiú most van kiképzés alatt. Hogy lehet mindezt kibírni?»”*¹¹

Dezső és Sándor hamvait a család 1917-ben hazahozatta, és április 23-án a Kossuth utcai temetőben helyezték őket nyugalomra.

A három Miklóssy-fiú a Kossuth utcai református temetőben pihent annak megszűnéséig. Ezt követően földi maradványaik a Honvéd temetőbe, vagy ahogyan a helyiek nevezik: a Hősök temetőjébe kerültek, és itt pihennek ma is.

Miklóssy Gyula nem sokkal élte túl fiait. 1916. január 31-én megtörtén hunyt el. A Szatmári Gazda február 5-ei számának címlapján szívhez szóló nekrológban búcsúzott a gazdatársadalom jeles alakjáról.¹²

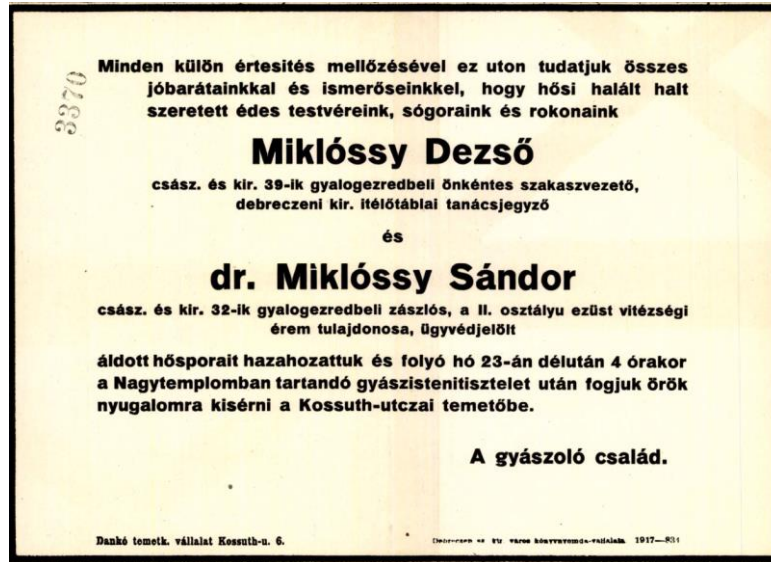
Őt is a Kossuth utcai temetőben helyezték végső nyugalomra, majd innen annak felszámolását követően a Köztemetőben lelt végső helyet. Itt nyugszik egy sírban feleségével és legkisebb lányával, Ágnessel.

⁹ *A cs. és k. 32. gyalogezred története (1741–1918)*. Szerk. Tinódi Varga Sándor. 184–185. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár

¹⁰ Topor István: *Minden anya hazavárja a fiát*. A teljes levél digitalizált változatát Miklóssy Éva Mária küldte meg számomra. http://www.bocskai-konyvtar.hu/web/bocskai-dandar/minden_anya_hazavarja_fiat

¹¹ Szabó Magda: *Régi módi történet*. Forrás: http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/SZABO/szabo00001_kv.html 355. o

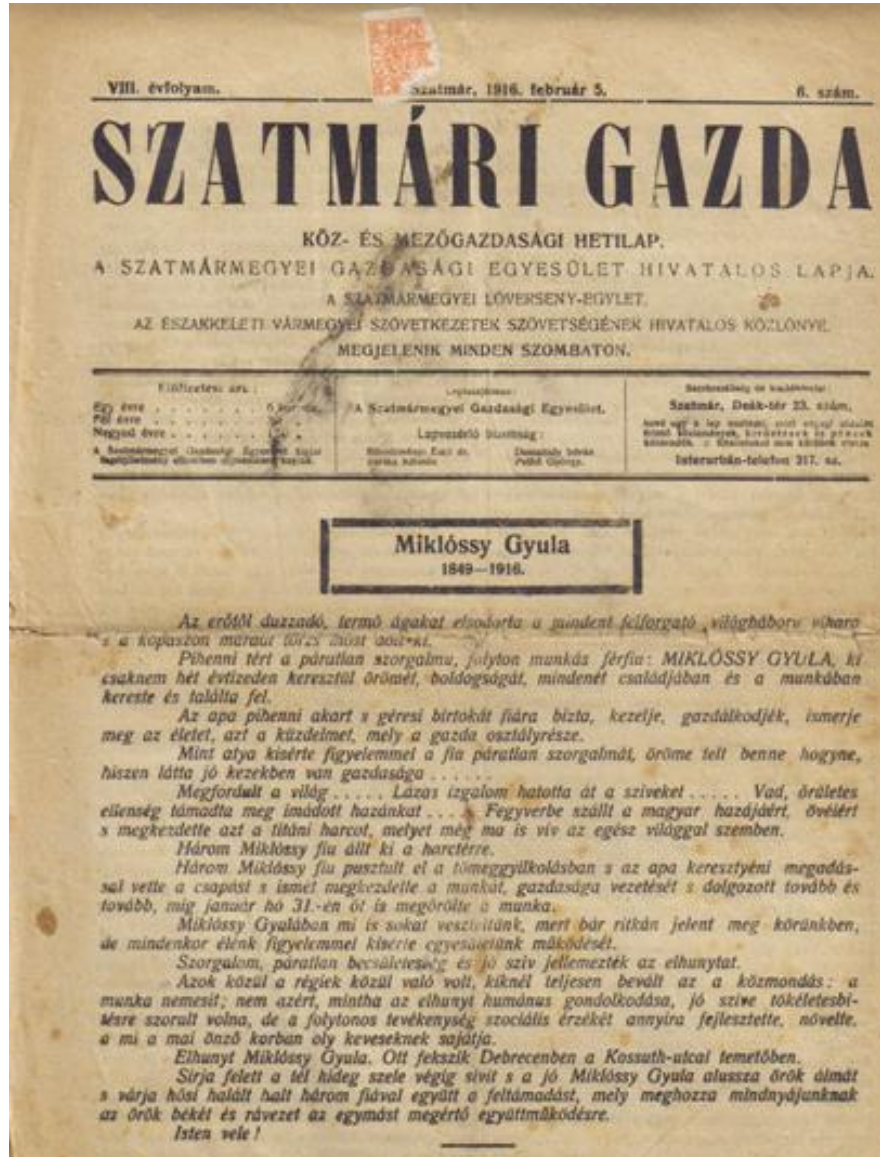
¹² Szatmári Gazda. 1916. február 5. 1. o.



4. ábra Temetési értesítő. Forrás: Gyászjelentések. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. Arcanum Digitális Tudománytár.



5. kép A Miklóssy-fiúk síremléke a Honvédtemetőben. (Fotó: Topor István)



6. kép A lap 1916. február 5-i számának címlapja.

Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/SzatmariGazda_1916/?pg=30&layout=s

Ady és a Miklóssyak

Ady dédapjának, Viski Dánielnek Eszter nevű testvérét Nagy Sándor vette feleségül. Egy gyermekük született, Nagy Anna. Az ő férje volt Sántha György, gyermeküket, Sántha Máriát Miklóssy Gyula vette feleségül.¹³

Ady középiskolai tanulmányai befejeztével apja kívánságára a Debreceni Református Kollégium jogi karára iratkozott be.



7.kép Ady Endréről 1899-ben készült portré. Gondy és Egey felvétele.

Forrás: Déri Múzeum gyűjteménye. Leltári jelzet: 30128p

Hamar ráébredt azonban, hogy a választott pálya nem neki való. Így aztán a kötelező kurzusokon kívül inkább a bölcsészeti kar előadásait látogatta. Ezzel egy időben több ifjúsági egyesület munkájába is bekapcsolódott. Az anyagi nehézségekkel gyakran küzdő költőt 1896 októberében a Joghallgatók Segítő Egyesülete fogadta be, ennek lett választmányi tagja. Az egyesület a szerény anyagi

¹³ Ady és a Miklóssyak rokoni kapcsolatainak kiderítésében felhasználtam Dr. Czezeil Endre kutatásait is. Czezeil Endre: *Ady Endre családfájának és sorsának értékelése*. Letöltés ideje: 2019. január 7. <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00038/czeize.htm>

körülmények között élő jogászoknak használatra könyvet és kötelezvényre kölcsönt adott. A bohém, nók körül forgolódo, lumpoló életet élő fiatalembernek ez kevés volt. Így debreceni rokoni kapcsolatai sokszor segítettek ki a bajból. Miklóssy Gyula házában gyakran megfordult a fiatal újságíró, sőt a családi emlékezet szerint felhalmozott adóságainak jelentős részét többször is Miklóssy Gyula fizette ki. Miklóssy Gyula fiaival, Bélával, Dezsővel, Sándorral és Gyulával is jó viszonyt ápolt Ady. Miklóssy Éva Mária emlékei szerint édesapja többször is emlegette, hogyan lovagoltatta a térdén őt a nagy költő.¹⁴ Ady Bélával később kétszeresen is rokonságba került, ugyanis Béla felesége, Bányai Mariska dédnagyanyja (Szabó Mária) és Ady dédnagyanyja (Szabó Anna) testvérek voltak.¹⁵

1902. január 16-án a debreceni gazdászok táncestélyt szerveztek, amelynek szervezőbizottságában ott volt az akkor húsz éves Miklóssy Béla is. Erre az alkalomra egy szépmívű és igényes kivitelű könyvecskét rendeltek Dávidházy Kálmán könyvkötő műhelyéből.¹⁶

A családi emlékezet szerint erre az alkalomra Debrecenbe látogatott az akkor már Nagyváradon újságíróskodó Ady. A Bika szálloda dísztermében rendezett nagysikerű estélyről a Debreczeni Ujság január 17. számában Gazdászok táncestélye címmel is megemlékezett: „Fényes, előkelő társaság találkozója volt tegnap este a Bika szálloda dísztermében, ahol a gazdászok kitűnően sikerült táncestélye folyt le. A termet meglepő ügyességgel díszítették. A díszítés egyik főekessége volt az a táncrend, mely Pruzsénszky Dezső ügyes kezét dicséri.

A páholyokat díszes hölgyközönség töltötte meg, míg a terem parkettjén nyüzsgő párok kipirult arczczal, a Magyar pompás zenéje mellett boldogan lejtették a táncot. Ugy tetszett előttünk, mintha a terem egy fényes üvegház lenne, tele Debreczen legszebb virágaival...¹⁷

¹⁴ Miklóssy Éva Mária szíves szóbeli közlése alapján.

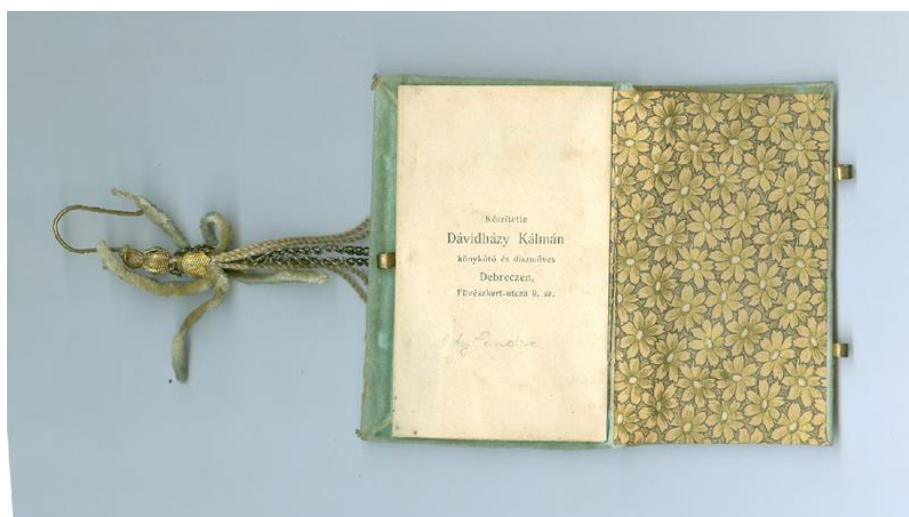
¹⁵ Nagy hálával tartozom Miklóssy Éva Máriának, aki Ady rokoni kapcsolatainak feltérképezésében segített. A családfa összeállítása mellett a Miklóssyakra vonatkozó képi és írott forrásokat is ő küldte meg számomra.

¹⁶ Dávidházy Kálmán nagyhírű debreceni műkönyvkötő mester a *Dávidházy-féle Könyvkötészet és Dobozgyár Rt.* Megalapítója. Az Rt. 1926-ig működött. A vállalat fénykorában hetvenhat alkalmazottal dolgozott. A Dávidházy-kötésű könyvek szépségük és igényességük miatt az egész országban elismertek voltak. Dávidházy Kálmán Debrecen városának elismert polgára volt, a városi ipartestület elnöki tisztét is betöltötte egy időben. 1939-ben, hetvenhat éves korában hunyt el.

¹⁷ Debreczeni Ujság 1902. január 17. 4. o.



8.kép A Gazdász táncestély tánrendjének borítója.
Forrás: Dr. Miklóssy Béla hagyatéka



9. kép A borító belső lapja rajta Ady Endre nevével.
Forrás: Dr. Miklóssy Béla hagyatéka

A Miklóssy-családban nemzedékről nemzedékre öröklődő hagyomány szerint a díszes báli forgatag egy alkalmi vers megírására ihlette Adyt.¹⁸ A pillanatnyi hangulatot, benyomást rögzítő vers a mosolygó szemek mögött a vergődő női lelket láttatja. Íme, a vers:

*Viruló lányok, édes asszonyok
Felőlem csak mosolyogjatok
Hisz mosolyotokban úgy sem hiszek
Mosolygó szemek vergődő szívek*

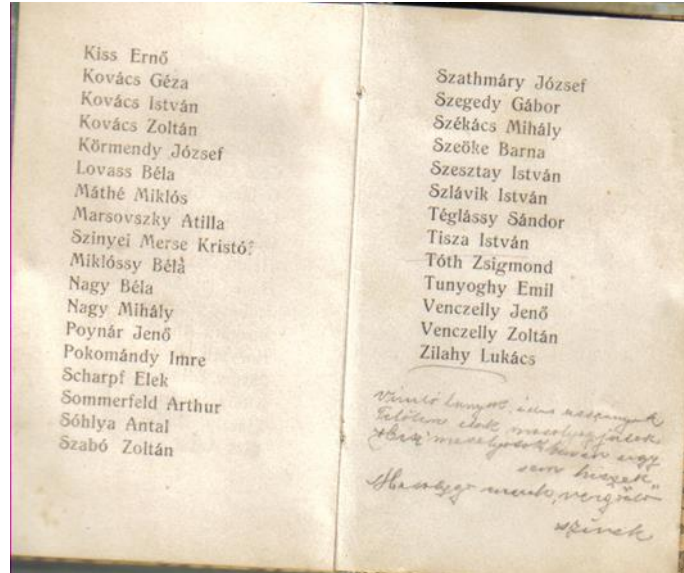
A vers magyaros (ütemhangsúlyos) verselésű négyütemű tízes sorokból. Ez alól a második sor kivétel, itt csak kilenc szótag szerepel. A páros rímszerkezetű vers első sora két jelzős szerkezetből áll (viruló lányok, édes asszonyok). Ennek párja a negyedik sor, amely két ellentétes jelzővel: mosolygó ↔ vergődő (mindkettő igéből képzett folyamatos melléknévi igenév) zárja le a verset. Az első és negyedik sor mintegy keretbe foglalja a második és harmadik sort.

A 2. és 3. sor egyetlen magyarázó mellérendelő összetett mondat. Első tagmondata a „Felőlem csak mosolyogjatok”. A második tagmondat, a magyarázó utótag adja az elsőben megfogalmazott állítás magyarázatát, tudniillik, hogy nem hisz a csábító mosolyban.

Gulyás Imre költővel a versről folytatott beszélgetéseink során megállapítottuk, az 1. és a 4. sor olyan sorváltozatok, amelyeneket olvasva-hallva nem ok nélkül jutnak eszünkbe Adyra jellemző ritmikai sajátosságok. Nem csoda tehát, ha úgy érezzük, e két sor zenéje annyira ismerős. A „Párisban járt az Ősz” című híres költeményt szólaltatja meg fülünkben: „Párisba tegnap beszökött az Ősz”, „Füstösek, furcsák, búsak, biborak” stb.

¹⁸ Néhány éve a Nagy Háború centenáriuma díszén dolgoztam fel a tragikus sorsú Miklóssy-fiúk történetét. Ehhez nagyon sok segítséget (fényképeket, leveleket stb.) kaptam Miklóssy Béla Olaszországban élő unokájától, Miklóssy Éva Máriától. Nagyapja Miklóssy Béla 1914. október 17-én hunyt el harctéren szerzett sérülésébe. Négy gyermeke maradt árván. A legidősebb, a szintén Béla nevet viselő fiú négy éves, legkisebb testvére pedig mindössze egy hetes volt édesapjuk halálakor. A később jogi egyetemet végzet Béla Szilágy megye jegyzője lett. Szenvedélyesen gyűjtött minden dokumentumot, ami édesapja és testvérei szomorú sorsát megőrizték. Neki köszönhető, hogy a család ma is birtokolja ezeket a páratlan leleteket.

Miklóssy Éva Mária egyik levélváltásunk alkalmával megemlítette, hogy a család örzi nagyatyja 1902-ből származó táncrendjét, amelyben egy négy soros Adytól származó vers található. Megküldte részemre az erről készült képeket, és leírta a családi hagyomány szerinti keletkezéstörténetet.



10. kép A könyv harmadik és negyedik lapja a szervezők nevével (a 3. lapon felülről a 10. Miklóssy Béla). A negyedik lapon kézírással a vers.

Forrás: Dr. Miklóssy Béla hagyatéka

Borbás Andrea a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa szerint a kritikai kiadás nem ismeri ezt a verset.¹⁹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne a szerzője Ady. Arra a kérdésre, hogy a táncrendbe írt bejegyzés tőle, vagy a család valamelyik tagjától, esetleg magától Miklóssy Bélától származik-e, csak írásszakértői vélemény deríthetne fényt.

Források:

A cs. és k. 32. gyalogezred története (1741-1918). Szerk. Tinódi Varga Sándor.

184–185. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár

Czeizel Endre: *Ady Endre családfájának és sorsának értékelése*. Letöltés ideje:

2019. január 7. <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00038/czeize.htm>

Debreczeni Ujság 1902. január 17. 4. l.

Debreczen 1914. október 20.

Déri Múzeum gyűjteménye.

Gyászjelentések. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. Forrás:

Arcanum Digitális Tudománytár.

¹⁹ A Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársaival, Varga Katalinnal és Borbás Andreával váltott levelezés alapján.

Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kempelen-kempelen-bela-magyar-nemes-csaladok-1/7-kotet-C47F/miklossy-D30B/>

Lépes-Mátéfy: *A cs. és k. báró Hötendorfi Kondrád Ferenc tábornagy debreceni 39. gyalogezred világháborús története 1914 – 1918*. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár

Dr. Miklóssy Béla hagyatéka.

Szabó Magda: *Régi módi történet*. Forrás:

http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/SZABO/szabo00001_kv.html 355.

Szatmári Gazda. 1916. február 5. 1. l.

Topor István: *Minden anya hazavárja a fiát*. http://www.bocskai-konyvtar.hu/web/bocskai-dandar/minden_anya_hazavarja_fiat

Lengyel és lengyelnek (is) tartott Nobel-díjas írók, tudósok, politikusok

D. Molnár István – Bazsa György

irodalom- és művészettörténész, ny. egyetemi tanár –
vegyész, professor emeritus, Debreceni Egyetem

Írásunk célja – a terjedelmi kötöttségek miatt is – pusztán a figyelem felkeltése. A címbe foglalt témában csak a leglényegesebb ismereteket kívánjuk közölni, különös tekintettel azokra a részletekre, amelyekről kevesebben, legfeljebb szűkebb szakmai körökben tudnak. Az írók és költők esetében könnyebb a dolgunk, hiszen hazánkban a középfokú végzettséggel rendelkezőknek is sok olvasmány-élményük van. A művészi formával, ábrázolással, illetve kifejezéssel nem foglalkozunk. Információkat általában csak magyarra lefordított alkotásokról közlünk. Fontosnak tartjuk azonban, hogy milyen lengyel és általános emberi problémák, mikor és miért érdekelték őket.

A fizikusok, kémikusok, fiziológusok és orvosok, valamint a közgazdász díjazottak munkásságából nehezebb ízelítőt adni, a Nobel-békedíjasokról, legalábbis a mai idősebbeknek, könnyebb. Kevés figyelmet szokás fordítani a díjazottak magánéletére, ezért térünk ki néhányuknál erre is, és munkásságuknak – egyeseknél szoros – kapcsolatára.

A közelmúltig egyébként úgy vélekedtünk, hogy 6 lengyel díjazott van, közöttük egy kétszeres Nobel-díjas kutató, 4 író vagy költő, és egy nagy hatású politikus, későbbi államfő. A mindentudó, de gyakran ugyanarról többféleképpen tájékoztató interneten utánanézeve kiderült, nem könnyű a számolgatás, mert különböző oldalak szerint 13, 14 sőt 17 Nobel-díjast lehet lengyelnek vagy annak *is* tartani. Voltak díjazott írók, akik a jelenlegi Lengyelország területén születtek és sokáig ott is éltek, ám más nyelven alkottak. És akkor még nem említjük a csak lengyel származásúakat. Mivel magyarázhatók az eltérő számok?

Nobel-díjat 1901 óta osztanak, tehát számos kitüntetett a 19. században, illetve még 1918 előtt született. 1795 után az 1. világháború végéig, Lengyelország nem létezett. (Kivétel az 1807–1815 közötti – Napóleon egy ideig sikeres oroszországi hadjáratának köszönhető – Varsói Hercegség.) A korábbi nagy lengyel állam területén akkor Oroszország, Ausztria (a későbbi Osztrák-Magyar Monarchia) és Poroszország (majd a Német Birodalom) osztozott. Érthető, hogy akkor lengyelek milliói kerestek otthont más országokban. Ugyanez történt

1939–1944 között, amikor ismét nem volt lengyel állam. Sokan pedig 1949 után, az új politikai-társadalmi rendszer miatt hagyták el hazájukat.

A 18. század végén elvesztett államiság, elsősorban a cári birodalommal vívott 1830–31. évi függetlenségi harc, az 1848–49-es európai forradalmak, köztük a lengyel területen kezdődött poroszországi forrongás, majd az 1863–64-es oroszellenes felkelés következményei, a megtorlás és a lengyel nemzet iránti ellenségesség, anyanyelve használatának korlátozása, a hátrányos megkülönböztetés, valamint az erősödő németesítés kihatottak néhány Nobel-díjas életére is. Csak a Habsburg Birodalomhoz tartozó országrészben volt jobb a lengyelek helyzete, ott is elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte után. A nagyszámú lengyelföldi zsidóságot, amelyet a 19. században még külön nemzetiségként tarthatunk nyilván, főleg az Oroszország által elfoglalt területen üldözték. Asszimilálódásuk 1918, a Lengyel Köztársaság újjászületése után vált tömegessé. 1864-et követően a lengyelek elsősorban a jobb megélhetés és képzettség-szerzés lehetőségei miatt emigráltak Nyugat-Európába és Amerikába. Ezt sokan kényszerből tették meg 1939–44 között, a német és szovjet megszállás, a háborús helyzet, majd a bekövetkezett politikai-társadalmi változások hatására, illetve a kötelező új ideológia miatt.

Ez a történelmi háttér adja azt a bizonytalanságot, amely a lengyel (vagy lengyelnek tartott) Nobel díjasok körül kialakult.

Táblázatunk tartalmazza mindazon Nobel-díjasok nevét és életútjuk fontosabb adatait, akik lengyelek vagy lengyelszármazásúak. A tizenhat személy közül öten (Sienkiewicz, Reymont, Miłosz, Szymborska és Wałęsa – rövidebb-hosszabb külföldi tartózkodás mellett – Lengyelországban éltek (utóbbi ma is él), s így ők „csak” lengyelek. Tizenegyen lengyel (lengyel-zsidó) családba születtek – bár szülővárosuk akkor különböző (nem mindig lengyel) államszervezethez tartozott. Egy részük még gyermekkorában hagyta el (családjával) szülőföldjét, mások érettségig vagy egyetemi végzettséget még otthon szerezve, döntően kényszerből emigráltak és alkottak úgy új hazájukban, hogy ezt a kitüntetést (is) megkapták. Lengyel származásukat természetesen nem tagadták meg, de kapcsolatuk az óhazával igen széles skálán mozgott. Közülük ketten – Schally és Hoffmann – élnek (amerikai állampolgárként az USA-ban) és így a jelen írás okán kapcsolatba tudunk lépni velük.

És hogy kit kinek/minek tekintünk? Álljon itt a két élő Nobel-díjas kémikus friss válasza e-mailben feltett kérdéseinkre.

Roald Hoffmann: *„Where I was born is now Ukraine, and I have no objection to the Ukrainians calling me a Ukrainian scientist, the Poles a Polish one, and the Americans an American one. I don't correct them. When someone asks*

	Született	Elhunyt	Tanulmányok Lengyelországban	Elhagyta Lengyelországot	Életkor távozásakor	Nobel-díj	Nobel-díj éve	Kora a Nobel-díjkor	Befogadó ország (Nobel-díj idején)	Lengyel elismerés
Henryk Sienkiewicz	1846	1916	jog, orvost.	1914	–	irodalmi	1905	59	Lengyelo.	
Władysław Reymont	1867	1925	–	–	–	irodalmi	1924	57	Lengyelo.	
Isaac Bashevis Singer	1904	1991	–	1935	31	irodalmi	1978	74	USA	
Czesław Miłosz	1911	2004	jogász	1951	40	irodalmi	1980	69	USA	
Wisława Szymborska	1923	2012	szociológia stb.	–	–	irodalmi	1996	73	Lengyelo.	
Olga Tokarczuk	1962	2012	pszichológia	–	–	irodalmi	2018	57	Lengyelo.	
Albert Michelson	1852	1931	–	1854	2	fizikai	1907	55	USA	
Maria Skłodowska-Curie	1867	1932	1883 érettségi	1891	24	fizikai kémiai	1903 1911	36 44	Franciao.	1935 Onc. Inst.W. 1944 Uni. M.C.S.
Isidor Isac Rabi	1898	1988	–	1899	1	fizikai	1944	45	USA	
Tadeus Reichstein	1897	1996	–	1910	13	orvosi	1950	53	Svájc	1994 LTA tag
Leonid Hurwicz	1917	2008	1938 jogász	1939	22	közgazd-i	2007	90	USA	
Georges Charpak	1924	2010	–	1931	7	fizikai	1992	68	Franciao.	
Andrew Schally	1926	–	–	1939	13	orvosi	1977	51	USA	dr. h. c. több egyetemen
Roald Hoffmann	1937	–	–	1946	9	kémiai	1981	44	USA	2017 LTA tag
Jozef Rotblat	1908	2005	1929 fizikus	1939	31	béke	1995	87	Nagy Brit.	1966 LTA tag - 2018 Rotblat tér
Menáhém Begin	1913	1992	1935 jogász	1939	26	béke	1978	65	Izrael	
Simon Peres	1923	2016	–	1934	11	béke	1994	71	Izrael	
Lech Walesa	1943	–	–	–	–	béke	1983	40	Lengyelo.	Közt. elnök

*me what I am, I say I am an American of Jewish-Polish background, born in Ukraine.*¹

Andrew Schally: *“I was born in Poland [akkor Wilno, ma Vilnius, Litvánia fővárosa]. I am in contact with Poland. I lectured in Warsaw. Recently I received Polish decorations.”*²

Irodalmi Nobel-díjasok

Henryk Sienkiewicz (1846–1916) csak prózát írt. Mint orosz állampolgár, a mai Lublini Vajdaság területén született. Elszegényedett és ezért Varsóba kényszerült nemesi családból származott. Ott járt gimnáziumba, majd több szakon tanult, de az eloroszosított egyetemet diploma nélkül hagyta el. Először riporterként és tárcaíróként dolgozott. Az 1870-es évek második felében, már sikeres elbeszélések szerzőjeként, az USA-ból tudósított. *A világítótorony őre* a honvágy fájdalmasan szép kifejezése, egyszersmind a romantikus irodalom apoteózisa. Hőse az 1830–31. évi oroszellenes felkelésnek, a spanyol és francia hadszíntereknek, az 1848–49-es magyar szabadságharcnak és az amerikai Észak és Dél közötti háborúnak is résztvevője volt. Hosszú idő után könyveket kapott hazájából, és úgy belemerült a romantikus nemzeti eposz olvasásába, hogy megfedkezett a Panama-csatorna partján évtizedek óta hibátlanul végzett munkájáról, a lámpagyújtásról. Emiatt elvesztette állását.

Sienkiewicz az 1880-as években, források alapos tanulmányozása után, történelmi regényeket írt államuktól megfosztott honfitársainak, „a szívek erősítéséért”. A múltbeli nagyság idealizálása ellenére tanító és példaadó szándéka egyezett a lengyeleknél pozitívizmusnak nevezett, az 1864-ben elvesztett utolsó nemzeti felkelés utáni irodalmi korszak céljaival.

A 17. században a mai Litvániát, Belaruszt és Ukrajna nagy részét magában foglaló Lengyelország háborúit választotta történelmi regénytrilógiájának (1883–88) témájaként. Hősei nagy egyéniségek, királyok és hadvezérek, de igazi főszereplői képzelt alakok. *A Tűzzel-vassal* a kozákoknak a nemesség, illetve a lengyelek elleni lázadását eleveníti meg. *Az Özönvíz* c. regény a protestáns svéddek által Lengyelország ellen indított háborúról szól. A trilógia harmadik darabjának, *A kislovag (Volodijovszki úr)* címűnek igazi hősei nem nagy emberek. A török birodalom szomszédsága, különösen Magyarország három részre szakadása után jelentett állandó veszélyt Lengyelország számára. A lengyelek, mint „a

¹ „Ahol születtem, az ma Ukrajnához tartozik, és nincs ellenemre, ha ukránok engem ukrán tudósnak tartanak, a lengyelek lengyelnek és az amerikaiak amerikainak. Ha valaki azt kérdezi, ki vagyok, azt mondom én egy Ukrajnában született zsidó-lengyel eredetű amerikai vagyok.”

² „Lengyelországban születtem. Kapcsolatban vagyok Lengyelországgal. Előadást tartottam Varsóban. Újabban lengyel kitüntetések kaptam.”

kereszténység védőbástyája” védték a Nyugatot. Ezért váltak szimbolikus jelentőségűvé az oszmán hódítás ellen küzdő népek szemében a török-tatár csapatokkal vívott harcok. A trilógia sikere a kalandos cselekménynek és mindhárom részében egy-egy vitéz katona és nemes lány nehezen beteljesülő szerelme leírásának köszönhető.

Szintén tanító szándékkal, jelene problémáit is felvetette. A *Polaniecki család* (1894) nemesi származású hőse az új társadalmi-gazdasági viszonyok embe- re. Megtalálja a helyét és feladatait az életben, jelentős vagyont szerez, és visszavásárolja felesége családjának eltékozolt birtokát. A szerző sok bírálatot kapott, mert Polaniecki csak a gazdagodás eszközének tekinti a polgári tevékenységet. A regény másik eseményszála igazi dekadenssel, egy fiatal íróval és annak hatásosan ábrázolt tragikus szerelmével ismertet meg. A mű azért váltott ki nagy visszhangot, mert sokan az író életének tényeit, második házasságával kapcsolatos problémáit keresték és találták meg benne.

Quo vadis (1896) c. regényét már mintegy félszáz nyelven, magyarul legalább két tucat alkalommal kiadták. Nobel-díja főleg ennek köszönhető. Nélküle talán Kosztolányi *Néró, a véres költő* (1922) c. könyve sem született volna meg. Sienkiewicz ókori történetírók munkáiból és szépirodalmi művekből, sőt még festő barátjának képeiből is merített ötleteket. Egy pusztulásra ítélt, idejét múlt birodalmat és egy nehéz küzdelem után győzedelmeskedő új világot szembesített. Alighanem szándéka ellenére az előbbi képe meggyőzőbb. A kegyetlen császár keresztényüldöző harcáról szóló regény úgy marad meg az olvasó emlékezetében, mint az antik Róma és kultúrája érzékletes képe. Az örök város inkább Petroniusé, mint Szent Péteré és Pálé. A mű minden nemzetnek szól, de az író a lengyelekre is utalt: Vinicius, a patrícius családból származó ifjú, aki szerelmese, a keresztény Ligia hatására megtér, szláv földről való. A túszként Rómában élő lány szolgálójának tette is szimbolikus jelentőségű: az arénában germán bölényt győz le.

A *Kereszteslovagok* (1900) is a nemzetét buzdító, példaadó szándékkal íródott az erősödő germanizálás ellen. Másféle regény, mint a trilógia. Több benne a mindennapi életet ábrázoló jelenet, alakjai hétköznapiabbak. Arra az élethalálharcra emlékeztet, amelyet a lengyelek, litvánok és keleti szlávok a 15. század elején vívtak az ádázul terjeszkedő német lovagrend ellen. A lengyel köztudatban élénken él a rettenthetetlen harcos Jurand és a már fiatalon vitézi erényekkel felvértezett Zbyszko lovag alakja. Tetteik a valószerűtlenségig emberfeletti, de mert az önvédő harc bajnokai, a bennük összesűrítve megjelenő jellemvonásokat és cselekedeteiket az olvasó, különösen a fiatal, elfogadja. Az írói műhelymunka tekintetében könnyű hasonlóságokat felfedezni az *Egri csillagok* (1901) c. Gárdonyi-regénnyel. Lehet, hogy írónk a mi „németjeinkre”, a kiegyezés előtti osztrákok magyarországi szerepére gondolt?

Örvény c. regénye az 1905-ös orosz forradalom nyomán megerősödő szocialista eszméket utasítja el. Az azonnal népszerűvé vált, *Sivatagon és vadonban* (1911) c. könyvét a legfiatalabb olvasóknak szánta. Gyermek hőseinek kalandjai Sienkiewicz afrikai vadászélményeinek köszönhetőek. Legalább két tucat nyelvre fordították le.

Magánéletének és munkásságának szoros kapcsolatát a biográfiaíró Barbara Wachowicz *Életének Máriái* c. – nyelvünkre le nem fordított – sikerkönyvében egyetlen mondatba sűrítve így fogalmazta meg: „Nem akadt nagy és romantikus szerelme, amilyen irodalmi hőseinek osztályrészül jutott.” Hogy elhiggyük, elég megnézni az *Özönvíz*, a *Quo vadis* és a *Polaniecki család* c. regényeinek sok nehézséget leküzdő boldog párijait: Kmicic és Oleńka, Petronius és Eunice, valamint Vinicius és Ligia, a harmadikban pedig Polaniecki és Marynia.

Władysław S. Reymont (1867–1925) az akkor Oroszországhoz tartozó lengyel területen (Kobiele Wielskie, ma Radomsko) élő falusi kántor fia volt. Varsói rokonánál szabósegéd lett, iskolai bizonyítványa három osztály elvégzéséről van. Megszökött otthonról, és beállt vándorszínésznek. Akkori szerelme emlékének később novellát szentelt. Nincs magyar fordítása, és kár, hogy a színészeletről szóló két regényének sincs. Az 1880-as évek végén vasutas lett, de 1893-ban – már Varsóban – úgy döntött, az írásból fog megélni. Egy hetilap tudósítójaként sikerült riportot írt a częstochowai Fekete Madonna képhez vezető zárándoklatról (1895). Nyelvünkre nem ültették át, pedig az ottani kolostor a magyar alapítású pálos szerzetesrendé.

Rokonaival Olaszországba utazott, de 1896-ban már a rohamosan fejlődő iparvárosban, Łódźban gyűjtött anyagot *Az ígéret földje* (1896) c. regényéhez. Vasúti katasztrófában elszenvedett sérüléséért nagy összegű kártérítést kapott, így Franciaországban dolgozhatott e művén. Az őt ápoló nő feleségül vette. Łódź a 19. század végére nyugati tempóban vált a legnagyobb lengyelöldi gyáripari központtá. Vonzotta a környékbeli szegényparasztok tömegeit, akiket a gyors meggazdagodás érdekében a nagyrészt idegen tőkések embertelenül kihasználtak. A hivatalnokok között akadtak elszegényedett lengyel nemesek, gyárosok is. A helyszín, a „lengyel Manchester” és a szimbolikus bibliai cím jelzik, mi érdekelte az író. Kíváncsi volt arra, kik a nagyipar létrehozói, milyen eszközökkel működtetik busás hasznot hozó gyáraikat, milyenek a kapitalista verseny törvényei, és mi lesz a sorsuk azoknak, akik bekerültek ebbe az öntörvényű, magával ragadó, rohanó világba.

A regény mindenekelőtt erkölcsi történet, központi problémája nem a munkaadók és a munkások ellentéte. Ez utóbbiak passzívok, csak mellékfigurák. Fontosabbak a jólétben tobzódó polgárok, akiknek magánéletét is a pénz, illetve annak bűvölete irányítja. Anyagi gazdagságuk nem ösztönzi őket a szellemi megszerzésére, a barátság és a szerelem sem igazi értékek. Az író kitűnő ötlete, hogy egy-egy lengyel, német és zsidó a főhősök. A szakértelemmel rendelkező

fiatalok tőke híján összefognak. Erről a mű I. fejezetében beszélgetnek: „Szép, nekem sincs semmim, neked sincs semmid, neki sincs semmije -- mondta Baum hangosan elnevetve magát. – Vagyis annyink van, éppen annyink, hogy nagy gyárat alapíthassunk.” A német túlságosan tisztességes ahhoz, hogy az üzleti világban könnyen érvényesüljön. A lengyel elérheti célját, ha feleségül veszi egy dúsgazdag német gyáros csúnya és butácska lányát. Válaszút előtt áll, nem azért, mert viszonya van egy zsidó asszonnyal, hanem mert szeret egy finom lelkű falusi nemes lányt, aki a gyáralapításba a hozományát is belefektette. A férfi az érdekházasság mellett dönt, ami a lány számára annak ellenére fájó, hogy már előtte észrevette, mennyire félreismerte vőlegényét. Reymont valójában nem ítéli el a férfit, mert az ifjú tőkésben maradt valami a nemesi erényekből és nincs felvértezve az idegen kapitalisták ravaszsága, gátlástalansága ellen. A pénzt csak eszköznek tartja, sőt elismeri, hogy a városon kívül van helye a becsületességnek. Bár társaival együtt a gazdasági fellendülés élére kerül, nem boldog, csak a munkának él. *Az ígéret földje* a létért folytatott kíméletlen harc küzdőteréül szolgáló szörnnyváros apokaliptikus vízióját kínálja.

A *Népitélet* c. magyar nyelvű elbeszéléskötet darabjai a nehéz paraszti, illetve falusi életről beszélnek. Az ábrázolt világ sötét és kíméletlen, a nyomor, a földéhség, a mindennapi betevő falatért folytatott küzdelem sok emberből kiöli a nemesebb érzelmeket. Indulataikban, szenvedélyeikben a természet kiszámíthatatlan ereje munkál. Paraszthóseinek többsége csak szenved, minden jó hiányzik az életükből. *A halál* világa a legembertelenebb: az apát, mert másik lányára hagyta vagyonát, családjá emberi módon meghalni sem hagyja. A kötet címadó darabja a balladák tragikumát, komorságát juttatja eszünkbe: a faluközösség kegyetlen bosszút áll a lopásra és rablásra vetemedett gazdákon. Egy másik művében a hamisan megvádolt és ezért munkáját elvesztő sokgyermekes apa még lázadni sem képes. A parasztok és a földbirtokosok közötti távolság akkora, hogy a lovász kisfiával együtt játszó nemes kisasszonyt anyja korbáccsal tanítja meg arra, kivel barátkozhat. Kegyetlen verés jár az *Egy porosz iskolában* c. mű csak lengyelül imádkozó gyerekeinek.

Nobel-díja elsősorban a 20. század első évtizedében írott *Parasztok* c. regény-epozsának köszönhető. Más nemzetek is joggal tekinthetik a magukénak a benne kirajzolódó falusi panorámát. Reymont nem fogadta el Zolának azt a nézetét, hogy a parasztok életének fő mozgatóereje a szexualitás és a vagyonszerzés. A lengyel író, akárcsak keletközép-európai pályatársai, a nemzeti öserő megtestesítőjeként, a jövő zálogaként mutatja be a parasztságot. Nem pesszimista, ami az istenhit szerepének is tulajdonítható. Az évszakok váltakozása szabja meg az élet menetét. Három főalakja van: tehetős özvegy paraszt, aki felnőtt gyermekei akarata ellenére feleségül vesz egy temperamentumos fiatal szépséget. Az elsőszülött fiú így nem örökölheti a rá eső vagyonszert, sőt családjával együtt el kell költöznie. Mivel a kikapós nő a szeretője lesz, a két férfi között

éleződik a konfliktus. Amikor a falusiakat megillető erdő miatt verekedésre kerül sor a földbirtokos nemes embereivel, a fiú mégis megvédi apját. A fiú másokkal együtt börtönbe kerül, a közösség pedig kiűzi a faluból a férfifaló nőt.

Reymont autodidaktaként szerzett tudása ellenére széles látókörű alkotó volt. Ezt bizonyítja az emberi lélek tapasztalás révén nehezen feltárható rétegeiről, a parapszichológiáról szóló, sőt a pszichoanalízis megismeréséről árulkodó regénye, *A vámpír* (1911). Benne hallucinációs képek és spiritiszta szeánszok leírásai sorjáznak. Még fiatalkorában került spiritiszták hatása alá.

Egyetlen történelmi regényét követő elbeszéléskötetének (1919) magyar címe *A front mögött* lenne, de mint *Szántás* c. lefordított darabja bizonyítja, a független Lengyelország kiharcolása után sem szabadult meg a világháború szörnyűségeire való emlékezéstől.

Nincs magyar fordítása *Lázadás* (1924) c. regényének sem, pedig így nem alakíthatunk ki teljes képet az írói életműről. A „Nagy Októberi” jelzővel illetett oroszországi forradalom élményéből született mese, ellenutópia, amelyben az állatoknak az ember hatalma elleni harcát írja le. A nagyszerű jövőt remélő, az igazságtalanság és elnyomás ellen indított lázadás magasztos jelszavaival kezdődik, de véres mészárlásba fordul, amely teljes pusztulást és minden illúzió elvesztését hozza. Negyedszázaddal George Orwell (1903–50) *Állatfarm* c. műve előtt, amely szintén állatszereplőkkel jeleníti meg a totális diktatúrát.

Skłodowskával és Sienkiewiczessel ellentétben Reymont személyes ügyei – mint Kovács Endre megállapította – „hamarosan és mondhatni végérvényesen háttérbe szorultak műveinek súlyos mondanivalója mögött. Nem tartozik azok közé az alkotók közé, akiknek a magánéletéről sokat tudna a kortárs és az utókor”. A díjra vele egyszerre jelölték az orosz Gorkijt, az angol Thomas Hardyt, a honfitársát, Stefan Żeromskit és a német Thomas Mannt, aki 1929-ben meg is kapta azt.

Isaac Bashevis Singer (1902–1991, Nobel-díj 1978) Oroszországhoz tartozó lengyel területen született, Varsóban és a lublini vajdaságban élt 1935-ig, utána az USA-ban. Lengyel helyszínek és szereplők vannak több regényében, köztük *A lublini mágus* címűben. Singer eredetileg jiddis nyelven írta később angolul megjelent műveit.³

Czesław Miłosz (1911–2004) munkásságát az 1950-es évek elejétől nagyban meghatározta egyéni sorsának alakulása. Az Orosz Birodalomban, lengyel

³ Hasonló okból szóba hozható két általunk „talált”, az internetes oldalakról hiányzó német író. *Gerhart Hauptmann* (1862–1946, Nobel-díj 1912) a ma Lengyelországhoz tartozó Sziléziában született német családban, és felnőtt koráig ott élt. *Günter Grass* (1927–2015, Nobel-díj 1999) a vegyes lakosságú Danzig Szabad Városban, a mai Gdańskban látta meg a napvilágot, anyja lengyel volt. 1944-től az NSZK-ban élt. Regényeiben, pl. *A bádogdob* címűben sok a lengyel alak.

nevű, ma litvániai kisvárosban (Seteniai) egy mérnök fiaként született. Varsói joghallgatóként kezdett verseket írni, és már első kötetével (1933) sikert aratott. Hosszabb párizsi tartózkodása után a rádiónál dolgozott. 1939 szeptemberében Romániába menekült, onnan Wilnóba, majd Varsóba szökött, ahol az egyetemi könyvtár hivatalsegédje volt. Részt vett az illegális lengyel kulturális életben. A háború után Krakkóban élt, utána diplomáciai szolgálatot teljesített az USA-ban és Franciaországban. 1951-ben politikai menedékjogot kért, és az emigrációt választotta. A lengyel emigránsok szellemi életének egyik főszereplője lett. 1960-ban áttelepült az USA-ba, majd Berkeley egyetemén a szláv irodalmak professzorává nevezték ki. Először 1981-ben látogathatott el hazájába, majd 1993-ban amerikai feleségével hazaköltözött Krakkóba.

Munkássága kezdetén a Második Avantgárd költőcsoport tagja volt. Akkori verseit a kozmikus méretű pusztulás vízióin kívül a rossz elleni, szinte ösztönös lázadás, a közeledő katasztrófa elhárításának akarása jellemzi. Fenyegető látomásai a kozmikus távlat, a világmindenség, a történelmi folyamat megjelenítése révén a nemzeti romantikus irodalom örökségei.

Háborús verseit tartalmazó kötetének címadó darabja a *Menekülés* (1945). A katasztrófizmus után „morális költészetet” akart, amely művészi valóságot teremt és ezzel ment értékeket. A szép, mint esztétikai kategória erkölcsi dimenziót kap, a nemzetek és az egyének kizárólag a legegyszerűbb és az emberi szellemi természettől elválaszthatatlan értékek megmutatásával menthetők meg. Mint ifjúkorában, az értékkeresés ekkor is lázadással kezdődött. Felemelte szavát a rossz ellen: a zsidók sorsa és az 1944-es német- és szovjetellenes varsói felkelés katonáinak tragédiája miatt (*Egy szegény keresztény a gettóra néz, Varsóban*, 1943–45).

1953-ban Párizsban kiadott verseskötetében leszámolt a diktatúrával. Ez olvasható ki *Tadeusz Borowski költőhöz* (1951) c. művéből. Az elkötelezett baloldali Borowski megjárta Óświęcimet (nálunk ismertebb nevén Auschwitz-ot) és egy németországi lágert, hamar kiábrándult a Népi Lengyelországból, és öngyilkos lett. Miłosznak ekkor is voltak könnyedebb témájú versei, amilyen az első magyar kötetének (1987) címét adó *Műzsáim palotája*. A költő 1957-ig nem létezett a lengyelországi olvasók számára. Az 1969-es itthoni *Lengyel költők antológiája* sem tartalmazza verseit, sőt az 1945 utáni lengyel irodalom bibliográfiájából (1982) is hiányzik a neve.

Nyugati hírnevét két 1953-ban, ugyancsak a francia fővárosban kiadott könyve alapozta meg. *A rabul ejtett értelem* (1951) c. esszékötetében azt a folyamatot elemezte, amely során a tehetséges írókat is rabul ejti a totalitárius diktatúra. Az álnévvel szerepeltetett alkotók behódolási stratégiája különbözött egymástól. Miłosz erről általánosságban nyilvánított véleményt *A rend ellensége – az ember* c. fejezetben: „A népi demokráciákban a lélek fölötti hatalomért dül a harc. Az embert rá kell venni arra, hogy megértse. Mert ha megértette, akkor el

is fogadja. Kik az új rendszer ellenségei? Azok, akik nem értik.” *A hatalom megragadása* (1952) c., először franciául megjelent politikai regényének főhőse a Vörös Hadsereggel együtt a baloldali lengyel hadsereg nevelőtisztjeként 1944 nyarán hazája felszabadítására érkezik. Az író vele és társaival szembeállítja a varsói felkelés tragikus sorsú katonáit.

Az Issa völgye (1955) költői elbeszélés a litvániai folyó mentén töltött gyermekkoráról és felnőtté válásáról. Megismertet az ottani ősi hagyományokkal, a végek etnikai és kulturális sokféleségével, a folklórral és a lengyel földbirtokosi udvarban őrzött történelmi emlékezettel. Bemutatja az I. világháború utáni társadalmi és politikai konfliktusokat, az udvar és a parasztság szembenállását, amelynek oka volt az éleződő litván-lengyel ellentét is.

Az emigrációban került a lengyelországi politikai eseményekre való közvetlen reagálást. Inkább a történelemről, a hamis igazságokról és rossz döntésekről írt, hangsúlyozva, hogy folyton változik, és semmi sem biztos. Mindig fenyegeti az embert, az erkölcs és a kultúra rendjét. Meggyőződése lett, hogy a költészet hivatása a világ erkölcsi megítélése. Ha minden viszonylagos, az irodalom is, az élet anyagából „legfeljebb a szép” jeleníthető meg.

Az 1960-as évektől egyre jobban figyelt a maguk ügyeivel elfoglalt egyénekre. Témája lett a természet, a táj, ifjúkorának színhelyei. A politikáról, a diktatúráról nem feledkezett meg. Verseiből két újabb magyar válogatás készült: az *Ahogy elkészül a világ* (2001) és *Milyen is lesz a mennyben – Isten-kereső versek* (2004).

Újabb esszéiből három magyar nyelvű kötet született: *A kétségbeesés tisztasága* (2000), a *Szülőházam, Európa* (2003) és a *Családias Európa* (2011). Bemutatta a nyugati olvasóknak a civilizáció keletközép-európai változatát. Példanyaga saját ifjúkori élete, nézetei, amelyekre a katolicizmus, sőt egy ideig a marxizmus is hatással volt.

Szellemi önéletrajza *Az Ulro országa* (1977). A 18. századi angol William Blake költeménye gonosz szelleméről elnevezett esszé-naplóban azt a spirituális hagyományt térképezi fel, amelyet a modernizálódó korról egyre inkább egyeduralgódóvá váló racionalizmus szorított háttérbe. 18-19. századi misztikus alkotók hatottak rá, a romantikus lengyel költő, Adam Mickiewicz és Dosztojevszkij, majd százada lengyel irodalmának újítói. Jelenéig elérkezve így fejezi be könyvét: „Milyen politikai rendszert fognak választani, ezt meg sem kísérem kitalálni... Szükség van minden nemzetre, még a legkisebbre is...” E mű folytatásának is tekinthető *Metafizikai pauza* (1989) c. esszé kötete, amelyben vallási nézőpontból szemléli a világot, az embert.

Művei 30 évig illegálisan sem jelentek meg hazájában. Miután a Szolidaritás mozgalom megerősödött és a politikai vezetés ereje meggyengült, ő pedig Nobel-díjat kapott, verseit mindjárt terjedelmes kötetben adták ki. Amikor 1981-ben a Lublini Katolikus Egyetem díszdoktorává avatta, találkozott Lech Wałęs-

sával. A munkáshőshöz annak 1982-es internálása után intézett verse a Szolidaritás betiltása után már csak szamizdat kiadványban láthatott napvilágot – ahogy a rendszerváltozásig a Nobel-díjas szerző alkotásai is.

Volt-e politikai oka annak, hogy Miłosz éppen 1980-ban kapta meg a díjat? Nem, hiszen a Szolidaritás csak akkor augusztusban jött létre, az ítéseknek pedig jóval korábban kellett döntenüik. Olyan sok-témájú és sok-műfajú alkotót, gondolkodót választottak, aki műfordító és irodalomkutató is volt, Nyugaton ismerték, Amerikában angol nyelvű lengyel irodalomtörténetet írt.

Hazájában hősként ünnepelték, de idővel a hősokról, mint magánemberekről is születnek deheroizáló vélemények. Jóval halála után egy újságíró-író nő több forrást felhasználva foglalkozott a Miłosz életében jelentős szerephez jutó nővel. Kilenc ilyenről tud: „Partnerei olyanok voltak számára, mint a múzsák. Sok nagyszerű művet alkotott hatásukra”.

A *szent* és a *profán* távol állnak egymástól, a hibátlan és a gyarló ember viszont nem mindig. Miłosz istenkereső verseinek magyar kötetében 106 mű olvasható, közöttük a *Hit*, *Veni Creator*, *Az angyalokról*, *A Fenséges színe előtt*, *Zarándokúton*, *Az imádságról*, *Mária Magdolna és én*, *Mindenszentek előestéjén*, *De miért a vallás?*, *Imádság vagy a Teológiai értekezés* című. De ott van, ezek szerint szintén istenkereső mű, a *Párbeszéd Jeanne-nal* is.

Wisława Szymborska (1923–2012) Nobel-díja sokakat meglepett. A Poznańhoz közeli, ma Kórnik városhoz tartozó településen született, apja egy gróf intézője volt. A család 1923-ban költözött Krakóba. A német megszállás idején illegális lengyel iskolába járt. Vasúti hivatalnokként elkerülte a németországi kényszermunkát. Angol nyelvkönyvet illusztrált, novellákat írt. 1945-től lengyel, majd szociológia szakon tanult a Jagelló Egyetemen. Megismerte Miłoszt, aki nagy hatást tett rá. Három évvel később anyagi okokból abbahagyta tanulmányait. A tollforgatók többségéhez hasonlóan első verseskötete, benne *Lenin* c. verse tanúsága szerint elfogadta az új ideológiát, sőt 1953-ban a „hazaáruló” papok megbüntetését követelő petíciót írt alá. Ez költő férje hatásának volt tulajdonítható, akinek nézetei hamar megváltoztak, és válásuk után is jó viszonyban maradtak. Szerkesztője lett a krakkói irodalmi hetilapnak.

Meggyőződése nemsokára gyökeresen átalakult, amit 1957-ben megjelent kötete tanúsít. Címadó verse, a *Kiáltás Yetihez* burkoltan a Himalája szörnyéhez hasonlította Sztálint, de bizakodott a változásban: „Yeti, más is van nálunk,/ nem csak gonoszság./ Yeti, nem minden szó/ ítél halálra.// Örökségünk a remény,/ a feledés kegyelme” – írta. A kötetben a történelem kérlelhetetlen törvényei szerint változó, viszonylagos értékeket, a jóvátehetetlen tévedéseket, bűnöket vizsgálta. Egyes versei a magyarországi '56, illetve előzményei nélkül meg sem születtek volna. Ilyen a *Rehabilitáció* és a *Temetés*, amelyet Rajk László és társai akkor október 6-i újratemetése hírére írt. Részleteit idézzük. „S te nép, csodáld e tettet,/ e nagyszerű eredményt:/ ki egyszer született meg/ - kétszer eltemették./

(...) Még ereje teljében/ oszlik a nép reménnyel,/ nem tud még rettegésről/ mely mézsfehérre dérlel.” 1964-ben elítélte a független értelmiségiek elleni támadást. A Lengyel Egyesült Munkáspártból csak 1966-ban lépett ki, bár már előbb kapcsolatba került ellenzékiekkel. Publikált a lengyel emigránsok párizsi folyóiratában. Az 1980-as évek elején, az ellenzéki tömegmozgalom megerősödése és betiltása idején másik irodalmi lap szerkesztője volt, és versei álnéven jelentek meg „földalatti” kiadványokban.

Meggyőződésévé vált, hogy az egyén ki van szolgáltatva a történelmi folyamatoknak. Ez, valamint az idő múlásának, illetve az elmúlás következményeinek kifejezése gondolati költészetének egyik fő témája. Filozofikus reflexióiból kiolvasható, hogy az egyén által tapasztaltak sem ismerhetők meg igazán és tettei nem korrigálhatók. Akárcsak az egzisztencialisták, szerinte is magányos az ember, és létezésének értelmét a magány leküzdésének kísérletei adják, de nála nincs szó végletes pesszimizmusról, csak indokolt széksziszről. Életismerete mélyülésének köszönhetően vallja, hogy a szükségszerű negatívumok ellenére az átpolitizált élet értékesebb, mint a régmúltban a közösség által kevésbé korlátozott létezés. Költészetének jellemzője a szinte klasszicista harmónia és a kivételes képgazdagság. Szellemes, gyakran veszi igénybe a humor, az irónia, a paradoxon és a visszafogottság eszközeit. Nobel-díjának indoklása szerint „a költészet Mozartja” volt.

Nálunk korán felfedezték. A lengyel költők *A föld fényei* (1968) c. antológiájában egy tucat verse olvasható. Témái és hangvétele változatosságának érzékeltetéséhez elég megemlíteni több versének címét, amelyekkel *Csodák vására* (1988) és *Kilátás porszemmel* (1997) c. magyar nyelvű kötete kezdődik. A *Rehabilitáció* és a *Temetés* társaságában ott vannak olyanok, mint a *Rögeszmém a világ*, *Szerelmesek*, *Apróhirdetések*, *Próbálkozás*, *Hajnali négy*, *Csendélet, léggömbbel*, *Barátaimnak* és *Breughel két majma*.

Negyedszázadon át élettársa, „legnagyobb szerelme” volt Kornel Filipowicz (1913–90), a neves prózaíró. Nem laktak együtt, ezért szinte naponta, gyakorta tréfálkozva leveleztek. Több száz oldalnyi levelezésük címe nyelvünkön ez lenne: *Az életben a macskádnak van a legjobb dolga*. Az író halála ihlette Szyborska *Macska az üres lakásban* c. versét. Egyike a költőnő számos eredeti ötletének, különleges nézőpontjai választásának. Ha ezekre és arra gondolunk, hogy nem csak saját nemzetének szánta műveit, nem meglepő, hogy az alig több mint 250 vers szerzője Herder-díja után egy évvel megkapta az íróknak és költőknek járó legnagyobb elismerést.

Tudományos Nobel-díjasok

A fizika, a kémia, az orvos- és a közgazdaságtudomány terén hét olyan kitüntetett van, akik lengyel (lengyel-zsidó) családban születtek. Születési helyük akkori közigazgatási hovatartozása – a lengyel államiság történelmi bonyadalmai

miatt – nem ad jó eligazítást, de ezzel együtt sem kétséges, hogy ebben a körben indokolt róluk megemlékeznünk.

Bár születésük időrendjében *Maria Skłodowska-Curie* (1867–1934) csak a második közöttük, mint világszerte jól ismert lengyel tudóst, akinek családjából további Nobel- díjasok kerültek ki, elsőként tárgyaljuk.

A fizika, s vele a kémia a 19/20. század fordulóján bekövetkezett forradalmi változásainak sorában fontos tényező volt a radioaktivitás, azaz a természetes atommagbomlás, majd a maghasadás felfedezésével a mesterséges atommag átalakítás felfedezése. Ebben kulcsszerepe volt a francia Henri Becquerelnek, a lengyel *Maria Skłodowskanak* (akkor már *Marie Curie-Skłodowska*), vele együtt francia férjének (*Pierre Curie*, 1859–1906), majd lányának és vejének (*Irène* [1897–1956] és *Frédéric Joliot Curie* [1900–1958]).⁴ Mindezt – többek között – három Nobel-díj ismerte el.⁵

1903-ban a fizikai díjat hárman kapták: *Antoine Henri Becquerel* „*rendkívüli szolgálatainak elismeréséül, melyet a spontán radioaktivitás felfedezésével nyújtott*”, valamint *Pierre Curie* és *Marie Curie* (a Nobel-díj hivatalos honlapja szerint *née*, azaz születési nevén) *Skłodowska*: „*rendkívüli szolgálataik elismeréséül, melyet a Henri Becquerel professzor által felfedezett sugárzás közös tanulmányozásával nyújtottak*”.⁶

1911-ben a kémiai díjat egyedül *Marie Curie-Skłodowska* kapta „*a rádium és polónium felfedezéséért, a fémállapotú rádium előállításáért, természetének és vegyületeinek vizsgálataiért*”.

1935-ben a kémiai díjat *Frédéric Joliot* és *Irène Joliot-Curie* kapták „*új, mesterséges radioaktív izotópok kémiaja területén végzett munkájukért*”.

E Nobel-díjak történetéhez tartozik, hogy Becquerel szinte „véletlenül” fedezte fel az uránszurokérc sugárzását. Az ércen felejtett fotoemulzió feketedést látott és – innen már nem véletlen a történet – tudatosan utánajárt, mert érezte, hogy annak oka most nem az általa tanulmányozott foszforeszcencia, hanem

⁴ *Maria Skłodowska*, mint lengyel nő az Orosz Birodalomban nem gondolhatott egyetemi tanulmányokra. Párizsban orvosnak tanuló nővérének hívására utazott a francia fővárosba, ahol a Sorbonne-on tanult. Utóbb a tudós *Pierre Curie* (1859–1906) munkatársa lett, akivel 1895-ben kötött házasságot. Első lányuk, *Irène Curie Frédéric Joliot-Curie* fizikushoz ment férjhez. Második lányuk, *Ève* (1904-2007) zongoraművésznek indult, de újságíró, zenekritikus, majd haditudósító és diplomata lett. *Madame Curie* (1937) címmel megírta anyja élettörténetét.

⁵ A „családi” díjazottak közé sorolható még *Henry Richardson Labouisse*, *Ève Curie* férje, azaz a *Curie* házaspár veje, aki az ENSZ Gyermeksegély Alapítvány (UNICEF) nevében vehetett át Nobel-békedíjat 1965-ben.

⁶ A radioaktivitás egykori (nem SI) *curie* nevű egysége, a 98-as rendszámú mesterségesen előállított *kürium* (Cm) elem és három ásvány – *curite*, *skłodowskite* és *cuproskłodowskite* – neve is az ő emléküket örökíti meg.

valami más: egy addig ismeretlen természetes sugárzás, amit az urán nevű elem bocsájt ki. A Curie házaspár is bekapcsolódott a jelenség kutatásába. Egyéniségük, tudásuk, kutatási tapasztalataik kitűnően egészítették ki egymásét. Pierre megbízható mérési módszere világosan mutatta, hogy az uránszurokérc erősebben sugároz, mint maga az urán, azaz abban más sugárforrások is vannak. Maria igen precíz frakcionált együttkristályosítási módszerekkel az ércből 1898 nyarán egy, a báriumhoz hasonló, majd decemberben egy másik, a bizmuthoz hasonló radioaktív elemet nyert ki: az előbbi sugárzóképesége alapján a rádium (Ra), utóbbi – szülőhazája tiszteletére – a polónium (Po) nevet kapta felfedezőjétől.⁷

1902-ben egy tonna joachimsthalai uránszurokércből (ma Jáchimov, Csehország) mindössze egy tized gramm rádiumkloridot tudtak kinyerni, s csak 1910-ben sikerült Marianak tiszta fémrádiumot előállítani. Ennek akkor óriási értéket tulajdonítottak.

További tudományos munkássága mellett meghatározó szerepe volt abban, hogy 1914-ben Párizsban *Rádium* Intézet alakult (ma *Institut Curie*), majd 1925-ben Varsóban (ma *Centrum Onkologii – Instytut im. Marii Skłodowskiej-Curie*). Az előbbinek lánya, *Irène Joliot-Curie*, utóbbinak nővére, Bronisława Dłuska) lett az első igazgatója, mindketten saját érdemeik alapján, de talán – és érthetően – nem teljesen függetlenül az alapítást kezdeményezőtől.

A Nobel-díjas tudósokra szinte mindig csak úgy gondolunk, mint akiknek nincs is magánéletük. Skłodowska-Curie példája mutatja, hogy nem így van. Volt bátorsága, hogy nyilvánosan vállaljon egy talán soha el nem múlt szerelmet. A legkiválóbb 20. századi tudósok közül az ő egyéni sorsára irányult a legtöbb figyelem. Élete folyásáról 1943-ban film készült. Még századunkban is könyveket írtak róla.

Pierre Curie balesetben bekövetkezett halála után ugyanis Maria új társra talált férje tanítványában, Paul Langevin fizikusban (1871–1946), akinek felesége és gyerekei voltak. A válás Franciaországban akkor már lehetséges volt, de a viszony miatt a külföldi nő bigott konzervatívok és nacionalisták támadásainak kereszttüzebe került. Langevin párbajra is vállalkozott miatta egy újságíróval. Évekig tartó szerelmük ellenére a férfi 1911-ben, már válása után, visszatért elhagyott feleségéhez. A két kutató ezután is munkatársi, sőt baráti kapcsolatban maradt egymással. Amikor Irène Curie a laboratóriumában bemutatta a radioaktivitást, anyja kérte, hogy ismétlje meg kísérletét Paul előtt. A viszony olyannyira feledésbe merült, hogy Madame Curie hamvait 1995-ben a leghíresebb franciák végső nyughelyére, a Panthéonba vitték.

⁷ Franciaországról már volt elnevezve elem, a gallium (Ga, 1875). A franciumot (Fr) Marguerite Perey, Marie Curie tanítványa fedezte fel 1939-ben és nevezte el szülőhazájáról. – Érdekességként: Maria egy szavazat híján nem lett a francia akadémia tagja. Perey később megválasztották, s ezzel ő lett az első női francia akadémikus.

A lengyelnek is tartott Nobel díjas természettudósok sorát – születésük sorrendjében – *Albert Michelson* (1852–1931) nyitja meg. Strzelonban született, s két éves volt, amikor a család kivándorolt Amerikába. Ő ott nőtt fel, tanult, alkotott és amerikai tudósként kapta a fizikai díjat 1907-ben „*precíziós optikai műszereiért és az azokkal végzett spektroszkópai és mérés technikai vizsgálataiért*”. Ő – és Rabi – a „legkevésbé” lengyel ebben a körben.

Tadeusz Reichstein (1897–1996) Włocławek-ben született, kora gyermekkorát Kijevben töltötte. Tanulmányait Jénában, egy bentlakásos iskolában kezdte. Középiskolás volt, amikor a család Zürichbe költözött. Itt szerzett diplomát a Műszaki Egyetemen. 1922-ben doktorált, majd 1930-tól 1938-ig a szerves kémia professzora volt. 1950-ben a *mellékvesekéreg-hormonok szerkezetének és biológiai hatásának tanulmányozásáért* hárman – Hench, Kendall és ő – kapták az orvosi-élettani Nobel-díjat. Őt a Lengyel Tudományos Akadémia 1994-ben külső tagnak (*foreign member*) választotta.

Isidor Isaac Rabi (1898–1988) Rymanow-ban (akkor Osztrák–Magyar Monarchia, Galícia, ma Lengyelország) született. A következő évben a család az USA-ba emigrált. Ő ott élt, tanult, kutatott, részt vett az atombomba, a radar, a lézer, az atomóra kifejlesztésében. 1944-ben *az atommagok mágneses tulajdonságainak vizsgálatára kidolgozott rezonancia módszeréért* kapott Nobel-díjat.

Leonid Hurwicz (1917–2008) Moszkvában született, ahova a család menekült, de hamarosan visszatértek Varsóba és ő ott kezdte tanulmányait. 1938-ban a Varsói Egyetemen szerzett jogi diplomát. 22 éves korában Angliába, majd később Svájcba ment tanulni. A világháború kitörése után nem mehetett haza, ezért előbb Portugáliába, majd végül az Amerikai Egyesült Államokba távozott. Itt is kitűnő egyetemeken (Harvard, Chicago) tanult, majd kutatott (MIT, Illionis), végül az Iowai Állami Egyetemen lett a közgazdaságtan professzora. 2007-ben kapta meg a közgazdasági Nobel-díjat *gazdasági intézmények és mechanizmusok tervezésének elméletéért*, együtt az azt továbbfejlesztő Eric Maskinnal és Roger Myersonnal.

Georges Charpak (1924–2010) lengyel zsidó családba született Dabrowicában (ma Dubrovycsya, Ukrajna), így nevét az ukrán Nobel-díjasok között is olvashatjuk. 7 éves korában családjával együtt Franciaországba emigrált és ott végezte tanulmányait. 1948-tól Frédéric Joliot-Curie munkatársa lett a *Collège de France* magfizikai laboratóriumában. 1959–1991 között a CERN munkatársa volt. 1992-ben fizikai Nobel-díjat kapott a „*részecske detektorok, különösen a sokszálas proporcionális kamra kifejlesztéséért*”. (Charpak 1994-ben előadást tartott Budapesten.)

Andrew Schally (1926–) Wilno-ban (ma Vilnius, Litvánia fővárosa, ami akkor Lengyelországhoz tartozott) született lengyel zsidó családba. 13 éves korában a család elhagyta a fenyegetett országot, és több más országban (Románia, Olasz- Franciaország, Nagy Britannia, Kanada) töltött tanulmányi és kutatói évek után 1957 óta az USA-ban él, ahol több egyetemen és orvostudományi központban is dolgozott. Még ma is aktív a V. A. Medical Center, Miami és a University of Miami professzoraként. 1977-ben – Guillemin-nel és Yalow-val megosztott – orvosi-élettani Nobel-díjat kapott „*az agy által termelt peptid hormonokkal végzett munkájáért*”. 2012-ben a Debreceni Egyetem (is) díszdoktorává avatta.

Roald Hoffmann (1937–) Złoczowban (ma Zolochiv, Ukrajna) lengyel zsidó családban született. Édesapja (Hiller Safran) nem, csak édesanyja és ő éltek túl a gettót és a munkatáborot. Anyja később Paul Hoffmannhoz ment feleségül. 1949-ben az USA-ba emigráltak, Roald már ott járt iskolába, majd egyetemre és 1962-ben a Harvardon szerzett doktorátust. 1965 óta a Cornell University-n a kémiai reakciók lejátszódásának mechanizmusát tanulmányozta és tanulmányozza. Kenichi Fukui-val párhuzamosan, de önállóan, megmutatták az *elektronpályák szimmetriájának meghatározó szerepét a reakciókban*. Mindezekért 1981-ben megosztott kémiai Nobel-díjat kaptak. Jó lengyel kapcsolatai voltak és vannak: 2017-ben a Lengyel Tudományos Akadémia külső tagja, 2019-ben a Lengyel Kémiai Társaság tagjává választották. Meghatározó szerepe volt abban, hogy Zolochivban emlékműveket állítottak a gettó áldozatainak emlékére.⁸

Nobel-békedíjasok

Jozef Rotblat (1908–2005) Łodzban született, s a Varsói Egyetemen tanult fizikát. 1933–1939 között a varsói Természettudományos Társaság radiológiai laboratóriumának volt tudományos munkatársa. A világháború kitörésekor Angliába emigrált. 1949-ben a Liverpooi Egyetem fizika tanszékén doktorált, 1950-ban a Londoni Egyetem fizika professzora lett. Kutatásai során felismerte, hogy az atommag- hasadás révén atombombát lehet kifejleszteni. Kezdetben részt vett a Manhattan projektben, de látva annak lehetséges következményeit, szigorúan etikai megfontolásból kilépett abból és a továbbiakban rendkívül hatásos és következetes küzdelmet folytatott az atomháború elkerüléséért. 1995-ben a *Pugwash Conferences on Science and World Affairs*-szel együtt kapott Nobel-békedíjat „*azért az erőfeszítésért, hogy csökkentették a nukleáris fegyverek szerepét a nemzetközi politikában, és hosszú távon kiküszöböljék az ilyen fegyvereket*”. Rotbart – bár brit állampolgársággal bíró lengyelnek vallotta magát (31 évig élt, tanult, dolgozott Varsóban) – a háború után nem tért vissza Lengyelor-

⁸ Hoffmannnak több verseskötete és könyve jelent meg: <http://roaldhoffmann.com/>,

szágba. 1966-ban a Lengyel Tudományos Akadémia külső tagja lett. 2018 őszén teret neveztek el róla Varsóban: „Helyreállítjuk Józef Rotblat emlékét” – mondta (bizonyára érezhető/éreztető hangsúllyal) Varsó polgármestere.⁹ (Rotblat 1986-ban részt vett Budapesten a 36. Pugwash konferencián és előadást is tartott Szi-lárd Leóról.)

1978-ban a Nobel-békedíjat *Menáhem Begin* (1913–2005) izraeli miniszterelnök (Anvar Sadat egyiptomi elnökkel megosztva), 1994-ben *Simon Peres* (1923–2016) izraeli külügyminiszter (Yitzak Rabinnal és Yasser Arafattal megosztva) kapták. Begin és Peres is lengyel zsidó családba születtek. Begin 1935-ben már végzett jogászként, Peres 9 évesen még kisiskolásként került Izraelbe, ahol hosszú és jelentős politikai pályát futottak be. Lengyel eredetük ennek során oly mértékben háttérbe szorult, hogy a mi megközelítésünkben nem indokolt pályájukat elemezni.

Lech Wałęsa az egyetlen a Nobel-békedíjasok közül, akinek egész élete, tevékenysége kizárólag Lengyelországhoz kötődik. Ott született, lengyel állampolgárként, otthoni, de nemzetközi kihatású tevékenységéért kapott 1983-ban Nobel-békedíjat. Felesége (Danuta Gołos) és nyolc gyermeke is lengyel, ma is Lengyelországban él.

Egyszerű családba született Popowo-ban, 1943-ban, apja ács volt. Elemi és ipariskolát végzett, így kezdett dolgozni villanyszerelőként 1967-ben a gdanski hajógyárban. 1980. augusztus 14-én a növekvő élelmiszerárak ellen tiltakozva a munkások – a kitűnő szónok, magabiztos és bátor Wałęsa vezetésével – elfoglalták hajógyárat. Ő augusztus 31-én bejelentette a Szolidaritás szakszervezet megalakulását s ezzel elsőként a szocialista országok körében megalakult egy, a hatalomtól a független szakszervezet, aminek rövid idő alatt közel tízmillió tagja lett. Ezekben az években Wałęsa nem csak fontos szereplője, sőt alakítója volt a lengyel politikai helyzetnek, de gyakran szenvedője is: a hajógyárból elbocsátották, megfigyelés alá helyezték, börtönbe zárták – és ez a kettős szerep hozta meg számára 1983-ban a Nobel-díjat: „*jelentős személyi áldozataiért, hogy biztosítsák a munkavállalók jogát saját szakszervezeteik megalakítására.*” Jól jellemzi az akkori lengyel helyzetet, hogy nem mert elmenni Stockholmba személyesen átvenni a díjat, őt ott felesége és egyik gyermeke képviselte.

A Szolidaritás története, működése és abban Wałęsa szerepe számos helyen részleteiben is megtalálható, olvasható, így azt itt nem indokolt részletezni. 1989-ben a szocialista hatalom és a hatalom közötti kerekasztal-tárgyalások legalizálták a korábban betiltott Szolidaritást és más független szakszervezeteket, és lehetővé tették az ország békés, demokratikus átalakítását. Ezt az akkori parlamenti választások eredményei is tükrözték.

⁹ <http://www.um.warszawa.pl/en/Highlights/ceremonious-opening-j-zefa-rotblata-square>

Wałęsa az 1990-ben tartott elnökválasztáson aratott nagy győzelme révén öt évre a Lengyel Köztársaság elnöke lett. De ez az elnöki időszak nem lett eddig felfelé ívelő és sikeres, hazájában és nemzetközileg is elismert pályájának igazi folytatása. Anélkül, hogy érdemi értékelésre vállalkoznák, talán elég megemlíteni, hogy az 1995-ös elnökválasztáson mindössze a szavazatok mindössze 1%-át kapta. Akkor formálisan visszavonult a politikától, 2006-ban pedig kilépett a Szolidaritásból.

Az utóbbi két évtized ellentmondásos időszak Wałęsa életében, tevékenységében, újabb nyilatkozataiban (abortusz tiltása, meleg ügye stb.). Jól mutatja ezt be a világhírű lengyel filmrendező, Andrzej Wajda 2013-ban készült életrajzi filmje: *Wałęsa – a remény embere*.

Ez az ellentmondás tükröződik abban is, hogy 2013-ban a magyar miniszterelnök még levélben köszöntötte a 70 éves politikust, viszont 2018-ban már – ketten a lengyel miniszterelnökkel – nem írták alá a Donald Tusk, az Európai Tanács elnöke és az EU 27 állam-, ill. kormányfője Wałęsának küldött születésnapi üdvözlését.

Nem megyünk bele az utóbbi években a lengyel közvéleményben erősen exponált egykori titkos szolgálati szerepnek a tárgyalásába és megítélésébe, ami kétségtelenül árnyalja Wałęsa hírnevét.¹⁰

Mindemellett ma is elfogadhatjuk Szilágyi Szabolcs 1989-es megfogalmazását¹¹: „Lech Wałęsa villanyszerelőt, a negyvenhat éves gdański lakost lehet gyűlölni, lehet szeretni, csak egyet nem lehet: közömbösen elmenni mellette. Nincs egyedül, vannak ilyen emberek. Mi több, kivétel nélkül ilyenek azok, akik vállalják történelmi jelenlétüket, akik kihívást intéznek a világ jól el(meg)rendezett rendje ellen.”

Felhasznált irodalom

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Polish_Nobel_laureates

https://pl.wikipedia.org/wiki/Lista_laureatów_Nagrody_Nobla_związanych_z_Polską

https://pl.wikipedia.org/wiki/Lista_laureatów_Nagrody_Nobla_związanych_z_Polską

Szokolay Katalin (2006): *Lengyelország története*. Balassi Kiadó: Budapest, 46–258.f

Curie Labouisse, Ève Denise (1938, 1955): *Madame Curie*. Budapest

Frain, Ève (2017): *Marie Curie szerelmei*. Typotex: Budapest, 10–40, 148–149, 314–345.

¹⁰ <https://www.origo.hu/nagyvilag/20160219-lech-walesa-elismerte-hogy-hibazott.html>.

¹¹ Szilágyi Szabolcs: *Wałęsa a Nobel-díjas villanyszerelő*. Népszava Kiadó, 1989. <https://mek.oszk.hu/08100/08184/html/>

- D. Molnár István (1997): *Lengyel irodalmi kalauz. A kezdetektől 1989-ig*. Szépművelési Könyv- és Kiadóháza: Budapest, 177–184, 218–224, 332–336.
- Ecsedy Andorné – Gáliczky Éva (válogatta, 1982): *A lengyel szépirodalom Magyarországon 1945–1980*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár: Budapest
- Kovács Endre (1980): *Sienkiewicz*. Gondolat. Budapest
- Dawni pisarze polscy od początków piśmienictwa do Młodej Polski*.
Przewodnik biograficzny i bibliograficzny (2003). T. 4. IBL: Varsó, 44–53.
 (Sienkiewiczéről)
- Wachowicz, Barbara (2008): *Marie jego życia*. Rytm: Varsó
- Kovács E. (1961): *Reymont*. Gondolat: Budapest; az idézet helye 22.
- Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny* (2000). T. 2. PWN: Varsó, 101–103. (Reymontról)
- Uaz. (2000). T. 1. PWN: Varsó, 427–429. (Miłoszról)
- Barańczak, Stanisław (vál., 1989): *Poeta pamięta. Antologia poezji świadectwa i sprzeciwu*. Niezłomni: London–Varsó, 123–124. (Miłosz *Lech Wałęsához c. verse* lengyelül.)
- <https://kobieta.wp.pl/kobiety-czeslawa-milosza> (Podsiadły-Natorska, Ewa Miłosz szerelméről)
- D. Molnár I. (2018): *Költő, drámaíró, egyházfő és rendszerváltó – 40 éve választottak lengyel pápát*. (I. rész). Magyar Napló (Budapest), XXX. évf., október, 47–48. (Wałęsa szerepéről)
- Literatura polska XX wieku...* (2000). T. 2. 198–199. (Szymborskáról)
- Szymborska, W. – Filipowicz, Kornel (2016): *Listy. Najlepiej w życiu ma twój kot*. Znak: Krakó
- <http://pahanews.blogspot.com/2013/06/polish-and-polish-nobel-prize-winners.html> 16 név – 17 díj. PAHA Polish-American Historical Association (2013. ill. 2010.) – Honlapjuk <http://pahanews.blogspot.com/p/about-us.html>

A dolgozat elején olvasható táblázathoz hasonló összeállítást készítettünk a magyar (származású) Nobel-díjasokról is, de sem ennek tárgyalása, sem az összehasonlítás nem témája írásunknak.

A kézirat nyomdába adása után – 2019. október 10-én – jelentette be a Nobel-díj bizottság, hogy a **2018. évi irodalmi Nobel-díjat Olga Tokarczuk** lengyel író nő kapta „*a narratív képzeletért, amely mindent felölelő szenvedéllyel ábrázolja a határok átlépését, mint életformát*” – <https://www.nobelprize.org/>

Adataival a táblázatot kiegészítettük, munkásságára, magyarul is megjelent műveire következő számunkban visszatérünk.

	Születési hely	Született	Elhunyt	Életkor távozáskor	Nobel-díj	Nobel-díj éve	Kora a Nobel-díjkor	Befogadó ország (Nobel-díj idején)	MTA tagság (levelező, rendes, tiszteletbeli)	Magyar elismerés
Magyarországon születettek (tanultak, dolgoztak):										
Lénárd Fülöp	Pozsony	1862	1947	25	fizikai	1905	43	Németo. USA (Mo.)	1897 lev. 1935/38/r	MTA tag gazdag, sokszínű
Szent-Györgyi Albert	Budapest	1893	1986	54	orvosi	1937	44	USA (Mo.)	1945 tb.	emlékérem stb.
Hevesy György	Budapest	1885	1966	35	kémiai	1943	58	Németo.	1939/46 l/r	SE dr. h. c.
Békésy György	Budapest	1899	1972	47	orvosi	1961	62	USA	1988 tb.	ELTE dr. h. c.
Wigner Jenő	Budapest	1902	1995	23	fizikai	1965	63	USA	1964 tb.	G.D. Főiskola
Gábor Dénes	Budapest	1900	1979	34	fizikai	1961	61	Nagy Br.	1990 tb.	Széchenyi-nagydíj, 7 magyar dr. h. c.
Oláh György	Budapest	1927	2017	29	kémiai	1994	67	USA	1995 tb.	H.J. Főiskola (volt)
Harsányi János	Budapest	1920	2000	28	közigazdasági	1994	74	USA	2009 SZIMA tag	sok: pl. Kossuth-díj, Szt. István-rend
Kertész Imre	Budapest	1929	2018	-	irodalmi	2002	73	Magyaro.	2007 tb.	MK Érdemr. kk*
Avram Hershko/Hersko Ferenc	Karcag	1937	él	13	kémiai	2004	67	Izrael		
Magyar szülőktől születettek külföldön:										
Bárany Róbert (magyar apa, cseh anya)	Bécs	1876	1936	-	orvosi	1914	38	Svédó.	-	-
Zsigmond Richárd	Bécs	1865	1929	-	orvosi	1925	60	Németo.	-	-
Friedman, Milton	New York	1912	2006	-	közigazdasági	1976	64	USA	-	M.F. Egyetem, Bp.
Gajdusek, Daniel (szlovák apa, magyar anya)	New York	1923	2008	-	orvosi	1976	53	USA	-	-
Wiesel, Ellie	Máramaros sziget	1928	2016	16	béke	1986	58	USA	-	MKÉr.nagyk. ← visszaadta
Polanyi, John	Berlin	1930	él	-	kémiai	1986	56	Kanada	2001 tb.	

Életrajzi filmek lengyel Nobel-díjasokról

Szjárártó Imre

filmtörténész, főiskolai tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Tanulmányomban olyan, az elmúlt néhány évben keletkezett életrajzi filmekről kívánok szólni, amelyek hőse lengyel Nobel-díjas. A Nobel-díjasok pályájáról ugyan készültek ismeretterjesztő vagy dokumentumfilmek, de a szokásos film-listákon általában fikciós alkotások szerepelnek. Magam megpróbálom rámutatni a hasonló játékfilmek valóságképének sajátosságaira, illetve azokra az eljárásokra, amelyekkel a történetek az életrajzi adatokat kezelik – ezen a ponton érdemes leszögezni, hogy a filmekben az alkotók a dramaturgia, a jelenetezés és a hősformálás törvényszerűségeit sok esetben fontosabbnak tartják a történeti hűség-nél. A filmek többsége természetesen lengyel, de szó lesz koprodukciókról – a lengyel érdekeltségű filmeket a gdyniai filmszemlén (*Festiwal Polskich Filmów Fabularnych* – FFFF) a *Polonica* szekcióban vetítik – és külföldi filmekről is. Az alábbiakban megpróbálom elhelyezni az életrajzi filmeket a lengyel filmgyártás egészében, azaz megmutatom azt is, hogy a hasonló alkotások milyen módon szerepelnek a műfaji és tematikai kínálatban, illetve a legfontosabb stílustörekvések között. Elöljáróban megállapíthatjuk, hogy a Nobel-díjasokról szóló játékfilmek jól láthatóan beleilleszkednek a lengyel kultúrának a nemzeti múlt vizsgálatával és önkép-építéssel foglalkozó alkotásai körébe.

Az életrajzi filmek sokszínűségére, értésük sajátos módjaira illetve a műfaj problematikus jellegére világít rá Jacek Borcuch 2019-es *Egy kellemes nap vége* (*Ślodki koniec dnia*) című munkája. A történet főhőse egy Maria Linde nevű lengyel irodalmi Nobel-díjas, aki Olaszországban él. A költőnő egy Rómában történt terrorcselekmény után ellentmondásos beszédet mond a városházán, amivel a nemzetközi közvélemény középpontjába kerül. A tekintélyes értelmiségi életútja és szerepvállalása ugyan felidézi a mindenkori lengyel emigráció képviselőinek alakját, de az életrajzi történetek törvényszerű referenciális olvasása itt kérdésessé válik: ugyan a Nobel-díjat 1996-ban elnyerő Wisława Szymborska (1923–2012) alakja villan fel, de könnyen belátható, hogy a filmbeli alak és Szymborska azonosítása nem lehetséges. Ebben az értelemben tehát mégsem beszélhetünk tényszerű biográfiáról, noha nagyon erősek az utalások a lengyel szellemi életre. Mivel a Nobel-díj, mint a szereplő azonosításának egyik összetevője rendkívül erős, és mivel bizonyos motívumok mégiscsak emlékeztetnek egyes – Nyugat-Európában élő – lengyel művészek pályájának mozzanataira, valamiféle mítoszteremtési kísérletről beszélhetünk, amely a fikció eszközeit használja.

Egy Krakkóban megjelent filmes lexikon szerint (*Słownik filmu* 2010: 28) az életrajzi film (biograficzny film) a játékfilm egyik típusa, amelynek tartalmát

egy ismert személyiség pályája és tettei határozzák meg. Kiemelkedő figuráról van szó ezekben a filmekben, aki hatással volt a történelem menetére, aki különleges módon járult hozzá a tudomány vagy a művészet illetve az irodalom fejlődéséhez. A központi alak nyilvános tevékenységéről szóló elbeszélés a filmekben rendszerint összekapcsolódik a magánéletével (szerelmi szál). A film túlnyomórészt az életrajz kiválasztott elemeire épül, amelyek lehetnek mozgalmas események, jelentős eredmények vagy válságos fordulópontok. A filmek kivételes színészi alakításokat és nagy művészi megjelenítő erőt feltételeznek a lexikon megállapításai szerint. Láthatjuk, hogy a hasonló, regényesített élettörténetek mindig tartalmaznak bizonyos kulcslyuk-szemléletet, amelynek segítségével összekapcsolódik a főhős közéleti és intim közege – a Nobel-díjas költőnőt ennek megfelelően egyszerre láthatjuk európai léptékű gondolkodóként és magánéleti válságok részeseként.

Az életrajzi történetek hangsúlyos helyet foglalnak el a kortárs lengyel kultúrában, ami a film társadalmi beágyazódását illetve a nemzeti azonosság formálásában vállalt szerepét mutatja. A 2019-es mezőnyből érdemes kiemelni egy zenészeletrajzot (*Ikar. Legenda Mietka Kosza – Ikarusz. Mietek Kosz legendája*, rendezte Maciej Pieprzycza), a független Lengyelország megteremtésének központi alakjáról szóló filmet (*Pilsudski*, rendezte Michał Rosa), vagy a Michał Węgrzyn *Vádeltjárás* című munkáját (*Proceder*), amelynek középpontjában egy híres rapper áll. Az elmúlt években jó szakmai fogadtatásban részesültek, ugyanakkor rendkívüli közönségsikert hoztak olyan filmek, mint a Zbigniew Religa szívsebész életét feldolgozó *Istenek (Bogowie)*, rendezte Łukasz Palkowski, 2014), Maria Sadowska 2017-es orvosi biográfiája, a *Sztuka kochania. Historia Michaliny Wislockiej – A szeretet művészete. Michalina Wisłocka története*. Valóságos társadalomtörténettel szolgál Palkowski 2017-ben készült *A bajnok (Najlepszy)* című filmje, amely egy a drogfüggését leküzdő, majd világhírré ironmanként jutó emberről szól, aki a bemutatón személyesen megjelent. Ezekből a példák közül az rajzolódik ki, hogy a lengyel film a múltból és a jelenből vett különleges életpályákat olyan módon képes feldolgozni, hogy a történeteknek többfajta társadalmi dimenziója van.

2013-ban készült el Andrzej Wajda *Walęsa. A remény embere (Walęsa. Człowiek nadzieji)* című filmje. Wajda művének elképesztő erejét az adja, hogy hősei ott ülnek a nézőtérén. Ha viszont a film központi szereplője bármennyire is világtörténelmi alak, „egy a lengyelek közül”, akkor a hősök a közösség tagjai. A film tehát forró anyagot dolgoz fel, ilyenként a művészet ősi hivatását teljesíti.

Ilyen különleges pillanat volt Stanisław Wyspiański *Menyegzőjének* bemutatója: a darab úgy érintette a nemzet legmélyebb problémáit, hogy szereplőikhez modellként valódi emberek álltak, akik ugyanakkor részt vettek az előadáson. Az efféle kivételes társasági esemény azzal is jár, hogy azok a hús-vér emberek, akik önmagukkal szembesülnek, azonnal véleményt alkotnak a műről – és adott

esetben haladéktalanul megsértődnek a saját ábrázolatuk miatt. „Jó volt. Másrészt viszont nagyon nem tetszett.” – nyilatkozta Lech Wałęsa a film bemutatója után. Az értékelések nem mulasztották el továbbá leszögezni, hogy Robert Więckiewicz (a Wałęsát alakító színész) jobb az eredetnél, esetleg jobban parodizálja magát, mint Lech valaha tette. Więckiewicz sok apróságot lesett el egyébként a modelljétől: a kézmozdulatait, bizonyos igealakok legendássá vált kiejtését, vagy azt, ahogy muszájból felvett nyakkendőit hordja. Aztán olvashatunk még rengeteg komolyabb és kevésbé jelentős sajtóanyagot arról, hogy Janusz Głowacki forgatókönyvíró – az irodalmi celeb, ahogy ugyanezek a lapok írják – nagyon kedvetlenül beszélt a Wajdával végzett közös munkáról, hogy Wałęsa fiának nagyon tetszett a papa filmbeli alakja, illetve az egész film.

A fentiekben nem csak azt kíséreltem meg bemutatni, hogy *A remény embere* a lengyel történelem milyen vonulatait idézi fel, hanem azt is, hogy egy ilyen film miféle szerepet tölt be a kulturális életben. Wajdát tehát a történelem faggatásának szándéka fűzi a Szolidaritás egykori elnökének alakjához. És a személyes kötődés, amelynek jelképpé emelkedő eseteiről ugyancsak érdekesen képes beszélni: 1988 őszén fordult elő, hogy az akkoriban már bőven világhírű rendező kis híján Lech sofőrje lett – az állami szakszervezet vezetőjével folytatott tévévitára kellett volna szállítania Wałęsát, amire az iránta érzett tisztelet bizonyítékként nagyon szívesen vállalkozott volna. Aztán végül kocsit küldtek az ugyancsak állami tévéből, így maradt a film megrendezése az 1988-as eset után mintegy negyed századdal.

Az ötletre – hogy tudniillik készítsen filmet Wałęsáról – Wajda egyébként egészen a legutóbbi időkig határozott nemmel válaszolt. Az elutasítást nagyjából így szokta indokolni: képtelen lenne tisztelete tárgyát bukott politikusként, valahai nagysága romjaiban ábrázolni. És itt van a *Wałęsa. A remény embere* című film dramaturgiájának kulcsa. A történet 1970 decemberében kezdődik és Wałęsa beszédével végződik, amelyet az USA Kongresszusában tartott (ebben az utolsó jelenetben a főszereplőt nem színész jeleníti meg, hanem az elnök archív felvételen látszik). A Nobel-díj odaítélése mellett valószínűleg ez az esemény hősünk legfelemelőbb pillanata.

A film másik dramaturgiai mozgatórugója az az interjú, amelyet 1983-ban Oriana Fallaci készített Lech-hel Gdańsk egyik lakótelepének egyik szűkös lakásában. Az idő és a hely is hangsúlyos: Lech internálása és a rendkívüli állapot után vagyunk, a világszerte ismert politikai szereplő népes családjával ugyanúgy él, ahogy az őt a vállára emelő munkások mindegyike. A film tehát az interjúra van felépítve, és ez adja műfajiságát, de elbeszélés-technikájának természetét is: egyrészt afféle életrajzi filmmel van dolgunk, másrészt a főszereplőt ugyan magánéletének tárgyi és szellemi közegében láthatjuk, de a film mégis a közéleti szereplőről, a későbbi államférfiről szól. Ez a berendezkedés ellentmondásokhoz vezet majd egy olyan ember esetében, mint Wałęsa, aki folyamatosan önazonos-

ságát hangsúlyozza: ami a szívében, az a szájában, ő soha nem játszik szerepet, a tízmilliós szakszervezet vezetőjeként is csupán első az egyenlők között, aki a nép szavát képviseli. Sokat idézett mondata foglalja össze azt, hogy miként értelmezi saját részvételét a milliók akaratának megjelenítésében: „Nagy haragnak kellett munkálnia bennem, hogy fel tudjam tartóztatni a nép szent indulatát.”

A történet végigmondásának harmadik tartópillére az óra és a jegygyűrű lerakásának háromszor visszatérő jelenete: „ezeket add el, ha nem jönnek vissza” – mondja a feleségének mindháromszor. Sem benne, sem a feleségében nincs azonban kétség afelől, hogy mindannyiszor el kell indulnia, mert nem tehet másként, ugyanis a társai által ráruházott felelősség alól többé nem bújhat ki. A család két értéktárgya nyilvánvalóan a magánélet része, de a film gazdagon vonultatja fel azokat a szimbólumokat és tárgyi elemeket is, amelyek képesek hordozni a filmi esemény sor húsz évét: röplapok osztogatásának jelenetét (önidézett a *Vasemberből*), Wałęsa néhány közismert beszédrészletét („létrejött a szabad szakszervezetünk”), a lengyel pápa képével díszített legendás giccstollat, Karol Wojtyła varsói miséjét, amelynek tévéközvetítése láttán a belügyesek egyike után térdre ereszkedik Wałęsáék előszobájában, a házkutatás kellős közepén.

Fontos ugyanakkor látni azt is, hogy Andrzej Wajda filmje egyrészt egyetlen hősré összpontosít, másrészt a film mindezt epikus, és nem drámai szerkezetben teszi. Ebből a két körülményből következik, hogy Wałęsát alig kapjuk rajta, amint sorsfordító döntéseken töpreng, a filmben nincsenek olyan fordulatok, amelyek másfelé vezethették volna a főhős, és ami vele tulajdonképpen azonosítható, a Szolidaritás, sőt a lengyel nép – a három szereplő tulajdonképpen egy alakká olvad össze a filmben – történetét. Wałęsa tehát a film tanúsága szerint tulajdonképpen politikai és mozgalmi vákuumtól körülvéve, tanácsadók nélkül, hosszabb önmarcangolásokat mellőzve ment végig azon az úton, amely az államszocialista berendezkedés összeomlásához vezetett. Wajda víziója tehát mintha ez lenne történelemtől és történelmi hősről: az események kimenetele a kivételes személyiségek kezébe van helyezve, ezek a sorsfordító tettekre felkent hősök pedig semmiképpen nem térhetnek ki a nekik megírt szerep elől.

Egy ismert ember nemzetközi hírét egyebek mellett az mutatja, hogy a neve többféle változatban és írásmóddal él. Madame Curie (Maria Curie-Skłodowska) életéről több film készült, közülük a legismertebb Mervyn LeRoy és Albert Lewin munkája 1943-ból. A *Madame Curie* középpontjában a kétszeres Nobel-díjas tudós áll, aki a történetben kutatóként és feleségként mutatkozik meg. 1997-ben készült Claude Pinoteau filmje, amely a Curie-házaspár életét komikus oldaláról dolgozza fel. A *Schutz úr koszorúiban* (*Les Palmes de M. Schutz*) Marie Curie szerepét Isabelle Huppert alakítja.

Maria Noëlle *Marie Curie* című filmje 2017-ben készült, címszerepét a lengyel Karolina Gruszka alakítja. A stábben nagyon sok lengyel van, közülük talán Michał Englert operatőrt érdemes kiemelni. A film a *Wałęsához* hasonló drama-

turgiát használ, amennyiben két kiemelkedő esemény közé helyezi be a főszereplő történetét, az első és a második Nobel-díj közé, azaz a kezdő dátuma 1903, a záró időszak pedig 1911. Az alkotók döntésében egy olasz rendező megállapítása köszön vissza, amely így hangzik: „Határozottan hiszem, hogy a legjobb életrajzi filmek azok, amelyek az élettörténetnek csak egy részét mesélik el” (idézi Déri 2019: 50). Ezen a módon a cselekményszervezés feszesebb, a film pedig elkerülte a hasonló életrajzok pszichologizáló logikáját, azaz azt, hogy a szereplő pályáján adódó felnőttkori döntéseket korábbi okokra vezesse vissza. A film tulajdonképpen a központi alak egyetlen tulajdonságára épül, arra, hogy Marie Curie férje 1906-os halálos balesete után egyedül képes megállni a helyét a férfiak uralta tudományos életben. Ez a hősformálási eljárás alkalmas az életrajzi film hagyományos kettősségének megjelenítésére: a lengyel tudós nő egyszerre mutatkozik a társadalmat szolgáló értelmiségiként és magánemberként.

Felhasznált irodalom

Słownik filmu (2010): (red) Rafał Syska. Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, Kraków

Déri Zsolt (2019): *Nico nem akar ikon lenni*. Filmvilág, szeptember.

Bizonyosság a bizonytalanság értelméről (Röviden az imáról egy Milosz-vers kapcsán)

Czövek Ágnes

tanár, irodalomtörténész

Czesław Miłosz (1911–2004) pályáját végigköveti az Istenről való gondolkodás, az Istennel való disputa, akár prózai, akár lírai műveit nézzük. A harmadik lengyel alkotó, aki irodalmi Nobel-díjat kapott (1980), egyik kései versének az egyszerű *Ima (Modlitwa)* a címe. Ez ki is jelöli a szöveg értelmezési lehetőségeinek széles, de mégiscsak meglévő határai. Vizsgáljuk meg hát, hogy mennyiben ima¹ az *Ima!*

Az úgynevezett vallásos szövegek világa a szent–profán oppozíció mentén írható le. (Szent: ami örökkévaló, természetfölötti, a fizikai téren és időn túli; profán: ami időleges, nem természetfölötti, a fizikai térben és időben behatárolt.) Ehhez az oppozícióhoz való viszony hívja életre a vallásos szövegekben jelentkező kétféle tudattípust: az egyik tudattípus, az ún. elsődleges, figyelembe veszi a szent és profán oppozíciója körül körvonalazódó valóságot, mintegy abban létezik, míg a másik, az úgynevezett másodlagos tudattípus, megkerüli, vagy legalábbis igyekszik megkerülni ezt az oppozíciót, s a valóság leírásához más kategóriákat is keres. Ez utóbbi tudattípus a modern és posztmodern korban jelentkezik, az elsődleges mellé, sokszor elé állva.

Az imádság – *nagyon egyszerűen* megfogalmazva –, nem más, mint beszélgetés, párbeszéd a szenttel, az Istennel, én-te típusú kommunikációs mód a profán és a szent között. Azonban ez a kommunikáció sokkal összetettebb, mint először gondolnánk.

Az imádság mibenlétét három szinten vizsgáljuk meg. Az első a *nyelvi*. Az ima úgynevezett intenciókból épül fel: megszólítás, kérés, kérés indoklása, hálaadás, bűnvallás, dicsőítés, záróformula. A modernségben ezek egyike-másika elmarad(hat). Így van ez az *Imában* is: a megszólítás helyett másként veszi fel a kapcsolatot a beszélő a megszólítottal: „sikerül valamit kifejezmem, kimondanom vagy kidadognom, / ha nem az embereknek, legalább Neked,”, vagyis inkább kijelentést, kis túlzással szólva kinyilatkoztatást próbál tenni a lírai én, habár már a megszólalás maga is nehézkes. Másik intenció a kérés. A beszélő

¹ Az elemzés a szerző „*Bezörgetek a menny kapuin...*” *A vers, mint imádság a XIX–XX. század fordulójának és a XX. század első felének lengyel és orosz költészetében* című doktori értekezésének szempontjai alapján készült.

vissza a korábbi kéréseire (5–6. vsz.), amelyek – utólag látható – nem azt a célt érték el, amit a beszélő szeretett volna. A jelen kérései már mások (12–13. vsz.): a lírai én próbál a szenthez igazodni, a szent szándékainak megfelelni kéréseiben is. Ezt megerősítendő, hogy két kérés még intertextuálisan is megidéz két másikat, a keresztény hagyományból ismert imádságot (*Miatyánk* – „Bocsásd meg vétkeimet”, *Üdvözlégy* – „Légy velem a halálom óráján”). Más intenció nincs is ebben a 21. századi imában, de a beszélő múltba tekintésekor (3–9. vsz.) feltárulnak a közte és Isten közötti kommunikáció nehézségei, ellentmondásai: „ürömmel és mézzel etettél” (2. vsz.), „vezettél s védtél, / mintha (...) kiérdemteltem volna”, / „kéréseimet (...) teljesítetted”, „... ha (...) csodáért esedeztem, / hallgatott az ég s föld”, „... hitem miatt gyanús (...) voltam, / s csodáltam a hitetlenek naiv csökönységét”, „Ide-oda táncoltam fenséges színed előtt”. A 10. strófától visszatérünk a jelenbe, ahol ezek a harcok a tettek és szavak szintjén elcsitulnak, és átveszi a helyét a könyörgés.

A következő vizsgálódási szint a *kommunikáció* szintje. Az ima nem csak nyelvi kommunikáció, hanem bőven járulnak hozzá ún. nyelven kívüli kommunikációs elemek: ezek az imádsághoz kapcsolódó cselekvéssorok, testbeszéd (pl. térdeplés), tárgyak (pl. kereszt, rózsafüzér), hely (pl. templom), idő (pl. istentisztelet ideje).

A vizsgált műben a lírai én múltbeli és jelenkori imádságaihoz kapcsolódó testbeszéde között ellentét feszül. A múltban a beszélő, minden ellentmondás ellenére is, aktív, hiszen kér, esedezik, másokat szán, ide-oda táncol, belenéz, tehát keresi a kapcsolatot a szenttel. A jelenben azonban (aminek Isten az „okozója” – „rám zárod”): „sötétben fekszem”, mintegy megadja magát, illetve kiszolgáltatja magát, nemcsak Istennek, hanem önmagának is (10–11. vsz.).

Az imádság helye a másodlagos tudattípus számára nem releváns, ugyanis, amíg az elsődleges tudattípus számára léteznek „szent helyek”, ahol a szenttel találkozhat a profán, addig a másodlagos tudattípus számára bármi lehet szent, de ugyanúgy profán hely is.

Az elemzett versben az ima helye a múltban egyszerre meghatározhatatlan és nagyon is behatárolt, ami a múlt ellentmondásosságára hívja fel újra a figyelmet. Meghatározhatatlan a hely, hiszen a lírai én ide-oda táncol Isten előtt, próbál a szenthez igazodni, vagy éppen nem próbál, de azzal is tisztában van, hogy be van zárva az emberi létbe: a barakkok nyomorultjaihoz hasonlítja magát, akik legalább elsuttogott imáikban igyekeznek saját behatárolt létükön bizonyos értelemben túllépni.

Az idő dimenziójára rátérve először is meg kell különböztetnünk az ún. ki-tüntetett, szent időt, illetve a profán időt. Előbbi ciklikus, míg az utóbbi lineáris. A rítusok segítségével az ember a szokásos időtartamból átléphet a szent időbe,²

² Eliade, Mircea: *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Budapest, 1999: 61

amely bizonyos szempontból az »örökkévalósággal« azonosítható.³ Mivel az imádság is a rítushoz tartozik, „időkapuként” funkcionálhat. Ám a modernségben éppen ez a szent idő teljességgel eltűnik, Miłosz lírai énje sem tud vele mit kezdeni, lásd a 9. versszakot. Az isteni szándék, az isteni terv, ami *van, volt* és *lesz* („örvénylő folyam”), megfejthetetlen marad örökre.

A lírai ének azonban fontosabbá válik saját jelene, amikor is az élet és halál határán van, ezért is fordul Istenhez könyörgésével. A profán idő átfordulhat szentbe, ha a lírai én ezt elhiszi, ám erről ő hallgat, s bizonytalanságban hagy minket is.

Tárgyak nem kapcsolódnak az imához, csak az egyik bővebben kibontott hasonlatban („két fenyőgallyból kötözött kereszt előtt...”) fölerősítve annak jelentését.

A kommunikáció szintjén maradva az ima leírható viszonybeszédként is, azaz, olyan beszédként, ami meghatározza az egymással beszélők viszonyát. Az imádságok esetén, az alteritás korában ez a viszony alá- és fölérendelt. A profán beszélő alá van rendelve a szentnek. A modern korban és utána ez a viszony nem egyértelmű. Miłosznál sem: „sikerül valamit kifejeznom, kimondanom vagy kidadognom, // ha nem az embereknek, legalább Neked.” A szent mintha egy szinten lenne a profánnal. A lírai én a megszólalás nehézségébe ütközve letesz arról, hogy sajátjával, a profánnal szóba álljon, és inkább a szenthez fordul. Érdekes ellentmondása ez a posztmodern kommunikációnak: úgy tűnik, mégiscsak könnyebb a szenttel beszélni, mint szót érteni a profánnal; mintha látszatra egy szintre kerülne a két beszédpartner. Valószínűleg ezt a látszatot egy másik dolog magyarázza: a hit. Erről hamarosan lesz szó.

Az ima beszédviszony is. Ennek kapcsán az vetődik fel, hogy ez a beszéd közvetlenül zajlik a szent és a profán között, vagy valamilyen közvetítő segítségével (pl. ha Szűz Máriához imádkozik valaki, nem közvetlenül Istenhez). A modernségben sokszor a közvetítők kerülnek a szent helyére, hogy a profán általuk jusson közelebb a szenthez. Miłosznál, bár a beszélő a szenthez fordul, tapasztalata nagyon is (poszt)modern. A lírai én közvetlenül beszél a szenthez, de minden megszólalása félreértések forrása lesz. Csodáért esedezik, és ezt nem hallgatja meg Isten, önző kéréseit azonban teljesíti; rájön, hogy Isten szándékai nem egyeznek az emberi szándékokkal. Akkor mégiscsak van végzet, eleve elrendelés? Implicit módon felteszi a lírai én a kérdést, de választ nem ad rá, mert már nem ez a lényeg számára.

A harmadik szintje az imáról való vizsgálódásainknak a *kognitív szint*, azaz, hogy milyen tudás nyerhető az imádságból.

Az ember arra törekszik, hogy a világban és önmagában található információk birtokába jusson. Ezt általában logikai vagy tapasztalati úton teszi, de na-

³ Eliade 1999: 62

gyon sok egyéb információ befogadásához érzelmeire és ösztöneire van szüksége. A vallást olyan információk halmazának tekinthetjük, melyeket érzelmeinkkel, illetve logikai úton nem tudunk felfogni.

Mire van szükség a vallás információhalmazának befogadásához? És milyen tudást ad nekünk a vallás? Mindkét kérdésre adandó válasz kulcsszava: a hit. A hit az érzelmeinkkel és értelmünkkel megtapasztalhatatlan dolgok létezéséről való *meggyőződés*, azaz tudás. Ez a tudás a szent–profán kettősség világában élő ember számára ugyanolyan, ha nem értékeesebb, mint az érzéki és a racionális tudás. A hit segít eligazodni a szent és a profán között; erre a tudásra van szükségünk az imádkozáshoz is. A szenthez ugyan közelíthetünk rációval, sőt még érzékszerveinkkel is, de az így nyert tudásunk deficites marad. A hit tudja *némileg* kiegészíteni ezt a tudást. Némileg, mert tudásunk csak a szent teljes megismerésével válik / válhatna igazi tudássá. Pál apostol erről így ír híres Szeretethimnuszában: „Mert töredékes az ismeretünk és töredékes a profétálásunk. Amikor pedig eljön a tökéletes, eltöröltetik a töredékes. (...) Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre; most töredékes az ismeretem, akkor pedig úgy fogok ismerni, ahogyan engem is megismert az Isten.” (1 Kor. 13,9–12)

A profán tudása a szentéről a hit. De milyen tudása van a szentnek a profánról? Ha az Isten, mivel mindenható, mindent tud az emberről, a profánról, akkor miért kell Hozzá imádkozni? A vallás, a szenttel való kapcsolattartás szükséglet-kielégítési eljárás, akárcsak az evés vagy a tanulás. A szent–profán kettős világban élő, vagyis a vallásos ember számára azonban ez a szükséglet-kielégítési mód kitüntetett, nem egy eljárás a sok közül. A vallásos embernek a szent jelenti az életben maradáshoz szükséges erőforrást. A többi szükséglet-kielégítési mód csak másodlagos, a szenttől függő eljárás. Jézus is beszél erről: „Ne aggódjatok tehát, és ne mondjátok: Mit együnk? – vagy: Mit igyunk? – vagy: Mit öltünk magunkra? Mindezt a pogányok kérdezzétek; a ti mennyei Atyátok pedig tudja, hogy szükségetek van minderre. De keressétek először az ő országát és igazságát, és ezek is mind ráadásul megadatnak nektek.” (Mt. 6,31–33)

Isten mindenhatóságából az is logikusan következik, hogy neki, a Tökéletesnek nincs szüksége az emberre. Miért teremtette meg mégis a Földet és benne az embert? Miért hozta létre a szent a profánt? Emberi okoskodással azt válaszolhatjuk, hogy Istennek, minden tökéletessége ellenére szüksége van az emberre. A teremtéstörténetben ezt olvashatjuk: „És látta Isten, hogy minden, amit alkotott, *igen jó*.”⁴ (1 Móz. 1,31). Tulajdonképpen Isten is saját szükségletét elégítette ki akkor, amikor Földet és rá embert teremtett. Be kell látni ugyanis, hogy éppen úgy, mint a fény a sötétség nélkül, a szent sem létezhet a profán nélkül. Az önmagában levés lehetséges számára, de értelmetlen, mert akkor nem

⁴ Kiemelés tőlem – Cz. Á.

tudna saját létezéséről. A szent a belőle származó dolgokból ismeri meg önmagát, vagyis Isten a teremtményeiből ismer Önmagára, általuk válik Istenné.

Ha ezek után visszakanyarodunk az imához, az imában lévő tudás milyenségének problémájához, kijelenthetjük, hogy Isten is szerez tudást az imából, nem csak a hívő erősödhet meg hitében. Ez a tudás nem az imádkozó vágyainak, bűneinek stb. megismerését jelenti, hiszen ezekkel Isten tökéletesen tisztában van, hanem az Önmagára ismerést, hogy tudniillik mindenható, kegyelmes, jószágos, tud segíteni, dicsőséges stb. Istennek ez a tudása tartja egyensúlyban a szent és a profán viszonyát.

Mihosz költeményében a lírai én tudása, azaz hite, el-elbizonytalanodott, nem sziklaszilárd: „Szégyellem, de hiszem”, vagy az egész 8. strófa: „Ide-oda táncoltam fenséges színed előtt: a vallást néha az olyan / ingatag emberek mentességének tartottam, amilyen magam is voltam.” De ugyanígy a hit titkainak kutatása is csak kételyeket szült benne (9. vsz). Ugyanakkor, teljesen logikusan, csodálja a hitetlenek állhatatosságát a hitelenségben (7. vsz), hiszen ő erre a „macasságra” képtelen volt.

Azonban az ima jelenében változik némiképp a helyzet: „Rám zárod lassan mind az öt érzékszervemet,” „sötétben fekszem”, tehát az érzékszerveinkkel birtokba vehető tudás megszerzésének lehetősége megszűnik, a beszélő kiszolgáltatottnak érzi magát. Ebből a kiszolgáltatottságból a költészet menti meg, vagy mentette meg valamikor. A jelenben egyenesen Istenhez fordul, Tőle kér bizonyosságot legalább a saját dolgait illetően, hogy mindennek volt célja és értelme. Másra már nem is keresi a választ, mert további kérdések felvetése jelentőségét veszti. Egyrészt azért, mert közeleg a halál, egy teljesen más létállapot, ha úgy tetszik, másrészt az isteni tervet, szándékot úgysem lehet megérteni. Ezért mondja a lírai én, hogy az Isten szenvedése nem menti meg a világot a fájdalomtól. A szent és a profán nem tud egybeolvadni, nem tud egyesülni ebben a földi létben.

A szent tudása a költeményben egyrészt Isten önnön mindenhatóságára, úr voltára mutat: vezet, véd, kegyes, fenséges. Ugyanakkor, és ebben gyökerezik a hit tudását csupán a többi tudással egyenértékűnek tartó profán problémája, hogy nem érti: vannak esetek, amikor Isten hallgat, látszólag elzárkózik a kommunikációtól; és vannak esetek is, amikor szenved.

A beszélő ezt a nem értést, mint már fentebb is írtam, nem próbálja megmagyarázni, nem szenved már miatta, nem háborodik fel rajta. A vers végén fohászba kezd, amivel saját magát akarja igazolni, s fel akarja oldani benső konfliktusait. Imádsága így lesz fohász a bizonyosságért, hogy a bizonytalanságnak van értelme.

Ima

A kilencvenedik évem előtt, de még egyre reménykedve:
sikerül valamit kifejeznem, kimondanom vagy kidadognom,

ha nem az embereknek, legalább Neked,
ki életemben örömmel s mézzel etettél.

Szégyllem, de hiszem: úgy vezettél s védteél,
mintha mindezt kiérdemeltem volna tőled.

A barakkok nyomorultjaihoz vagyok hasonló, kik éjszakánként
két fenyőgallyból kötözött kereszt előtt suttogták el az imáikat.

Önző kéréseimet is kegyesen teljesítetted,
hogy lássam, mily értelmetlenek voltak.

De ha másokat szánva csodáért esedeztem,
hallgatott az ég s föld, mint ahogy mindig.

Benned való hitem miatt gyanús erkölcsiségű valaki voltam,
s csodáltam a hitetlenek naiv csökönységét a hitetlenségben.

Ide-oda táncoltam fenséges színed előtt: a vallást néha az olyan
ingatag emberek mentségének tartottam, amilyen magam is voltam.

Már Chomski atya osztályának legkevésbé normális diákjaként
belenéztem az eleve elrendelés örvénylő folyamába.

Rám zárod lassan mind az öt érzékszervemet,
öreg ember vagyok, sötétben fekszem,

kiszolgáltatva annak a valaminek, ami egész életemben
gyötört, s magamat előzve futottam előle egyenesen a vershez.

Bocsásd meg vétkeimet, a valóságosakat s az annak látszókat szintén,
s ajándékozz meg a bizonyossággal: minden tettem a dicséretedre szolgált.

Légy velem a halálom óráján a szenvedéssel,
akkor is, ha az a világot nem óvja meg a fájdmaktól.

Fordította: Tózsér Árpád

Forrás: <http://kulter.hu/2018/06/czeslaw-milosz-versei/>

A *Fehér tenyér* és a kelet-európai sportfilm testpolitikája¹

Kalmár György

film- és kultúrakutató, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Ha létezik magyar sportfilm, akkor Hajdu Szabolcs *Fehér Tenyér* (2006) című munkája mindenképpen annak egyik kiemelkedő darabja. Ugyanakkor – ahogy a legjobb sportfilmek általában – a *Fehér Tenyér* sem kifejezetten a sportról szól. A sport ezekben a filmekben – ahogy a bokszt is Scorsese szerint – „az élet színházának allegóriája” (Crosson 2013, 1.): mind a sportfilmről, mind általában a sportról elmondható, hogy metaforikus jelentések hordozója, „szorosan kötődik a társadalmi jelentésekhez” (Babington 2014, 9.), azaz jelentése elválaszthatatlan a társadalmi, kulturális, történelmi kontextustól. Ahogy a leghíresebb magyar sportfilmről, a *Két félidő a pokolbanról* (Fábry Zoltán, 1973) szóló kultikus rádióműsorban, *A hét mesterlövész*ben Puzsér Róbert és beszélgetőtársa sem szól egyetlen szót sem a fociról, és a filmet kizárólag az elnyomás, terror és hatalom kontextusában elemzik, úgy vélhetően Hajdu filmjéről is kevés nézője állítaná, hogy a szertornáról szól. Persze a filmidő jelentős részét sportjelenetek töltik ki, látjuk a debreceni gyermekkor edzéseit, a felnőttkori edzői munkát, és a végén nem hiányozhat a műfaj egyik alapvető dramaturgiai elemének tekinthető Nagy Verseny, a végső megmérettetés sem. Ráadásul a film dokumentarista technikával dolgozik, kézikamerával, nem vág a képek alá extra-diegetikus zenét, sőt a szereplői dialógusok is igen szüksézsavúak. Hajdu a főbb szerepekben profi tornászokat szerepeltet, a gyermek Dongót egy román testvérpár, Orion Radies és Silas Radies, Dongó kanadai tanítványát és versenybéli riválisát, Kyle Manjackot a világbajnok Kyle Shewfelt, a felnőtt Dongót pedig a rendező testvére, Hajdu Zoltán Miklós játssza. (A film alaptörténetét is az ő élettörténete inspirálta.) Ezek a hétköznapjaikban is a testükkel dolgozó emberek a kamera előtt is inkább a testükkel, mozdulataikkal, egy-egy tekintettel kommunikálnak, és ahogy a film több más amatőr színésze is, gyakran improvizálnak.

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának, és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4-DE-455 Kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. A jelen szöveg korábbi verziói a *KULTerben*, az *Apertúrában*, illetve a szerző *A férfiasság alakzatai a rendszerváltás utáni magyar rendezői filmben* című kötetében (Gondolat 2018) jelentek meg.

A test előtérbe tolásának és a dokumentarista filmnyelvnek hála a *Fehér tenyér* természetes marad, ügyesen kerül el a hollywoodi típusú sportfilmek hatásvadász jelenetezését, ugyanakkor egy-egy tipikusan térbeli vagy testi alapú vizuális szimbólum és a vágás segítségével mégis metaforikus jelentésekben gazdag film-szöveget alkot. A gyermekkor edzésjelenetein végig érezzük, hogy a testeket fegyelmező gyakorlatokban egy politikai rendszer allegóriáját és személyes drámákat is látunk, a kanadai és amerikai jelenetekben pedig észrevesszük az idegen országban otthonát nem találó magányos kivándorló mindennapi küzdelmeit. A *Fehér tenyér* így nem csupán egy tornász életéről vagy az államszocializmus emlékezetéről szól. Ahogy a múltfilmekről is elmondható, hogy rendre „a jelen kor önazonosság-kérdésére adnak választ” (Murai 2008, 10.), úgy Dongó magányos alakján keresztül is az élet nagy kérdéseivel szembesülünk. A sportoló alakjában a társadalomtól többé-kevésbé elidegenedett (művész-) ember 20. századi regényben és művészfilmekben kialakult alakja él tovább: bár néha reflektorfénybe kerül, mégis a társadalom peremén él, egyfajta reflexív távolságban a „normális” élettől, így alakjában a saját, társadalmi normáknak alávetett életünket is új oldalairól szemlélhetjük. A film egyik nagy erénye, hogy mindezt kevés szóval, keresetlenül is melankolikus képekkel, az elidegenedésről, kiszolgáltatottságról és magányról költőien beszélő, egyszerű beállításokkal teszi.

Persze a *Fehér tenyér* ettől még sportfilm is, hiszen egy mondhatni eredendően hibrid műfajról van szó, mely rendre más műfajokkal keveredik. Mintha a sport témájához hozzá kellene rendelni valamilyen másfajta történetet vagy témát, hogy együtt hatásos, erőteljes filmélményt nyújtsanak. A sportfilm műfaja gyakran keveredik például az életrajzi filmmel, ahogy a *Fehér Tenyérben*, vagy a *Rocky* (John G. Avildsen, 1976), a *Dühöngő Bika* (*Raging Bull*, Scorsese, 1980), az *Ali* (Michael Mann, 2001), és részben a *Tűzszekerek* (*Chariots of Fire*, Hugh Hudson, 1981) című filmekben, a történelmi filmmel, mint az említett *Két Félidőben*, a *Szabadság, szerelem*ben (Goda Krisztina, 2006), vagy a *Legyőzhetetlenben* (*Invictus*, Clint Eastwood, 2009), de vannak sikeres példák a családi filmmel (*The Warrior*, Gavin O'Connor, 2011) vagy épp a bollywoodi musicallel való kombinálására is (*Lagaan*, Ashutosh Goariker 2001). A sport mindezen példákban egyfajta „hordozóként” működik: a sportoló testek szimbolikus jelentések hordozóivá válnak, a legkülönbözőbb ideológiák, értékek, attitűdök és egyéb identitáselemek jelölőivé. A versenyek és egyéb megmérettetések drámai helyzeteiben így úgy szurkolhatunk, mintha a mi bőrünkre menne ki a játék, illetve egyáltalán nem csupán játékról lenne szó. Ilyen szempontból a magyar sportfilmek is illeszkednek a nemzetközi trendhez. Egyértelmű ez akkor is, amikor a *Két félidő* drámai csúcspontján a német ezredes női kísérője kétségbeesetten kiáltja a csapata veszteségét látva fegyvert rántó ezredesnek, hogy *Das ist ein Spiel!*, de egyértelmű a *Fehér tenyér* gyermekkori jeleneteiben, a sebek

(traumák) enumerációjakor is, amikor a gyerekek a tornateremben szomorú apátiával kenegetik az edzésen szerzett sérüléseiket.

A Fehér *tenyér* – mely Magyarországon egy új filmes generáció megjelenésének egyik első darabja volt, és számos nemzetközi fesztiválon díjazták – egy tornász életének egyes fejezeteit eleveníti fel az idősíkokat egymás mellé helyező, lazán szerkesztett formában: látjuk a Kanadába, majd az Egyesült Államokba kivándorolt, már felnőtt férfi próbálkozásait, hogy edzőként vagy cirkuszi artistaként megéljen, és hosszú flashbackekben látjuk a gyermekkort is, a hetvenes-nyolcvanas évek vidéki államszocializmusában, ahol Feri bácsi (Gheorghe Dinica) próbál kegyetlen módszerekkel versenytornászokat nevelni a fiúkból a debreceni iskola tornatermében. Az elemzés fent említett kulcsfogalmait, ahogy maga a film is, éppolyan fontosak és aktuálisak a mai Magyarországon, mint 2008–2009-ben, a film forgatásának idején. Az Orbán-kormányok sportpolitikája, a nagy port kavart stadionépítési program, az olimpiarendezés ügye, vagy épp a 2017-es vizes VB-re költött hatalmas összegek egyértelművé teszik, hogy Magyarországon a sport kiemelt identitás-politikai elem, olyannyira, hogy például a magyar foci színvonalának emelésével, vagy drámaiban fogalmazva „megmentésével” akár választásokat is lehet nyerni, ahogy ezen megújulás elmaradása is komoly szavazóvesztést jelenthet. A sport reprezentációjának Magyarországon sajátos története van, mely több ponton is különbözik a nagy nyugati nemzetek szakirodalomban elemzett jellegzetes szocio-kulturális mechanizmusaitól. Úgy vélem tehát, hogy a filmbeli elbeszélés és az abban megjelenő férfiasság-konstrukciók egy olyan, sajátos kelet-európai kontextusban nyerik el jelentésüket, melynek összefüggés-rendszerét épp csak elkezdjük feltérképezni.

A Magyarországon a sporttal foglalkozó sajtót bármilyen szinten is ismerő (olvasó, hallgató, néző) emberek napi szinten tapasztalhatják a sport kiemelkedő fontosságát a nemzeti identitás diskurzusában. A közmédia sporthírei és tudósításai rendszerint a magyar sportolók eredményeivel kezdik, és gyakran nem is jutnak annál tovább. Úgy tűnik, a hírszerkesztők szemében fontosabb hír az, ha egy sportolónk bejutott egy verseny középdöntőjébe, mint az, hogy ki nyerte az éppen lezajlott nagy nemzetközi versenyeket. Megesik, hogy egy sportesemény eredményeiből csupán annyit tudunk meg, hogy XY magyar sportoló 15. helyezést ért el, azt azonban nem, hogy ki nyerte a versenyt. A sportolóinkra büszkék vagyunk, sikereik egy nemzet sikerei, a kiemelkedő sportteljesítmények pedig – a nemzetközi szinten jelentős tudósainkhoz hasonló módon – a nemzeti önérték erősítésének egyik utolsó forrása. Úgy tűnik, a sport szimbolikus logikája szerint amint egy sportoló felölti a nemzeti mezt, és kilép a pályára, egyszerre egy egész nemzet szinekdochikus képviselője lesz; így sikere (vagy kudarca) szinte automatikusan egy egész közösség sikereként (vagy kudarcaként) értelmeződik. Ezek az eredmények a közvetítés sportkedvelő nézője számára adott esetben

éppoly fontosak lehetnek, mint a nemzetközi politikai élet épp aktuális „meccsei”. (A közösségi oldalakon a válogatott vagy a hazai focicsapatok nemzetközi kupameccsei után rendre nagyobb kommentár és elemzés-folyam indul meg, mint a nagypolitika húsba vágó eseményeinek bejelentése után.)

Jól követhető itt a sport kompenzációs működése a nemzeti identitás diskurzusaiban: az ország politikai és gazdasági szerepe lehet, hogy elhanyagolhatóra zsugorodott a „történelem viharai” során, de a sportban mégis ott lehetünk a nagyok mellett, meg tudjuk mutatni, mi is a „magyar virtus.” Az identitás bizonytalansága vagy az élet nyomorúsága mintha közvetlen kapcsolatban lenne a sport felértékelődésével. Jó példa erre az Aranycsapat szerepe az ötvenes évek kommunista diktatúrájában. Ahogy Fodor Péter és Szirák Péter rámutat, „az Aranycsapat ... nemcsak a rendszert legitímálta, hanem egy szörnyű presszió alatt lévő társadalom, s ezen túl egy szétszabdalt nemzet kompenzatorikus-szimbolikus kötőeleme is volt” (Fodor–Szirák 2012, 110.). És míg a Rákosi rendszer egyszeri magyar állampolgára könnyen érezhette magát egy embertelen diktatúra hatalomból kismizett, kiszolgáltatott kis porszemének, addig az aranylábú Puskás Ferenc figurája úgy jelent meg a kor városi legendáiban, mint egyfajta „mesehős” vagy a „hatalmasok eszén túljáró vagány” (Uők 2012, 117.). Az is igen sokat mondó, hogy „amikor 1982-ben középiskolás és egyetemista fiatalokat kérdeztek arról, hogy mit tartanak a magyar történelem legszebb pillanatainak, 1848 mellett a leggyakrabban adott válasz a „hat-három” volt” (Réti 2012, 126.). Ezt a trendet a magyar sportfilmek is gyakran követik, különösen a csapatsportok válnak könnyen a nemzetek küzdelmének a megjelentőjévé. A *Két félidő* második világháború alatt játszódó német-magyar focimeccse éppúgy egy ideológiai és politikai konfliktus szimbolikus megjelenése, ahogy a *Szabadság, szerelem* 1956-os szovjet-magyar vízilabdameccse.

A sportolók reprezentációja sokkal régebbi gyökerekkel rendelkezik, mint a modern olimpiai mozgalom vagy a rádiós és televíziós sportközvetítések. A sportteljesítmények, illetve a sportoló testének fent vázolt működése sok szempontból újfajta jelentések hordozójává vált ugyan a 19. században a nemzet fogalmának megszületésével, majd a 20. században a nemzeti diskurzusok kiéleződésével, ezek a máig működő nemzeti diskurzusok mégis egy sokkal régebbi ábrázolási hagyomány újraértelmezését hajtják végre. A sportoló testének képviselői szimbolikája ugyanis nagyon hasonló módon működik, mint ahogy a király teste működött a középkori európai társadalmakban. Alapvonásaiban mind a király, mind a sportoló esetében működik ugyanis az élő test által felvett szimbolikus jelentések átruházhatósága, az a gyakorlat, amit Ernst H. Kantorowicz a középkori uralkodók kapcsán, az angol királyi jogászok terminusait követve a *két test elmélet* terminussal illetett. Hans Belting összefoglalásában: „Egyfelől ott van a halandó, természetes test, másfelől ott van a hivatalos test, amelyet egy élő hordozóról vittek át a következőre, s amely ennek

révén halhatatlanságra tett szert... A hivatalos testet át lehetett ruházni egy művi testre, egy bábura, amivel a hivatal birtokosának halála utáni időszakot hidalták át” (2003, 41.). Hasonló logika működött a reneszánszban kedvelt fogadalmi viaszfigurák esetében, melyek a megmintázott polgárok távollétében, azok helyett imádkoztak a templomokban (lásd Belting 2003, 46.).

Azt állítom tehát, hogy a középkori királyokhoz hasonlóan a sportolónak is „két teste” van, és a nemzeti mez felöltésével hasonló „átlényegülésen” megy keresztül, mint koronázásakor a király. A második, szimbolikus vagy politikai test akkor válik igazán láthatóvá, amikor eltűnik mögüle a természetes test, azaz például a király nagykorú utód nélkül hal meg, ezért átmenetileg a szimbolikus hatalmát tovább hordozó bábút ültetnek a trónra. Az ábrázolás – a bábu vagy a TV közvetítés képe – nyitott a szimbolikus jelentések felvételére (illetve: kifejezetten azért készül, hogy felvegye ezeket a jelentéseket), és szinte automatikusan a közösség, a nemzet vagy az én jelölőjévé válik. A sportoló is éppúgy egyszerre önmaga és egy nemzet reprezentánsa, ahogy a király a pre-modern társadalmakban. Krisztus egyetlen teste is hasonló logika alapján tudja magára venni az egész emberiség vétkeit; a *Hamletben* vagy az *Ödipusz királyban* ezért lehet az egész országot sújtó romlás és járványok forrása a király személyét terhelő bűn; a dobogó tetején álló, a himnuszt a közvetítés nézőjével együtt hallgató sportoló dicsősége ezért lehet egy egész ország dicsősége, a nemzeti válogatott nagy kudarcait pedig ezért követheti nemzeti gyász. Ahogy a királyok két testének elmélete kapcsán több kutató is rámutat, mindebben egyfajta misztikus, szakrális hagyomány továbbélését láthatjuk (Kantorowicz 1957., 196; Balogh 2015: 40.). Krisztus testének szimbolikája, a *corpus mysticum* elképzelése fokozatos és folyamatos áthelyeződéseken ment keresztül. Először az egyházra terjesztették ki (Kantorowicz 1957, 196–197.), majd a királyra (ez Kantorowicz könyvének fő tárgya), végül a 19. században a nemzetre: „Ennek a hanyatlástól, öregedéstől, gyengeségektől és tökéletlenségektől mentes testnek az elképzelése él tovább az örökkévalónak gondolt nemzetben. Ez a politikai test minden esetben a közösséget jelöli, amelynek feje a király, tagjai pedig az alattvalók...” (Balogh 2015, 40.). A sport szimbolikus dimenziójának a 20. századi felértékelődése ezen történet újabb fejezeteként is olvasható, egy olyan modern kori diskurzusként, ahol a direkt szakrális és nacionalista diskurzusok helyét részben a sport vette át, ahogy a közvetlen fizikai erőszak helyét is átvette a civilizációs szempontból sokkal modernebbnek mondható sportbéli vetélkedés. Mint később látni fogjuk, Dongónak, a *Fehér tenyér* főszereplőjének a versenysporthoz, küzdelemhez és győzelemhez való viszonyát is meghatározza a személyes test és szimbolikus-közösségi test kettőssége. Ezen test-szimbolika kelet-európai módosulásainak feltérképezése pedig éppúgy hozzásegíthet a szereplők viselkedésének és a férfiasságkonstrukciók belső logikájának a rekonstruálásához, mint a történet okozatiságának a – nyugati néző

számára talán nem is egészen érthető – megértéséhez.

A sportoló testének fent vázolt szimbolikája persze nem kizárólagosan kelet-európai jelenség, annál inkább magyar vonás azonban a helyi történelem-szemlélet egyes népszerű mestertrópusainak a sporttörténetre való vonatkoztatása. Különösen feltűnő jellegzetesség a veszteség (a nemzeti történelemből jól ismert) alakzatainak a filmes népszerűsége. A nemzetközi – és különösen az amerikai – sportfilmmel összevetve az egyik legelső különbség, ami szembeötlő, az a magyar filmek távolságtartása a műfajt tipikusan meghatározó, „megerősítő élvezetek” (Babington 2014, 9.) által motivált „győzelmi történettől” (17.). A magyar sportfilmekben – ahogy a magyar filmekben általában – ritkán láthatunk „igazi hősokeket,” akik felismerik az őket vagy környezetüket sanyargató veszélyeket, önmagukat nem féltve szembeszállnak azokkal, és a nehézségeken felülkerekedve megváltoztatják a világ sorsát. A *Fehér tenyér* tornász gyermekei nem dicsőséges sikereket hajszolnak, hanem egy fájdalmas, megalázó rendszer áldozatai. Feri bácsi keze alatt nem a horizontot fürkésző, bátor, egyenes hátú hősokek képződnek, hanem leszegett tekintetű, sérült, otthontalan emberek. A fiúk bokafogásos büntetése – amikor az edző a gyermek mögött állva veri el annak fenekét a karddal vagy annak hiányában ugrókötéllel, miközben a kisfiúknak szó és mozdulat nélkül kell túrni a fájdalmat – jól mutatja a begyakoroltatott maszkulinitás alapvető „beállítódásait”. Ha lehetséges a kelet-európai nemzeti mozik közt általánosító összehasonlításokat tenni, akkor véleményem szerint a hősoke karakterek hiányának a tekintetben a magyar film a cseh filmes hagyománnyal mutat rokonságot (vö: Mazierska 2008, 24.), a helyzetet azonban nem humorral kezeli (mint tipikusan a cseh hagyomány), hanem valami furcsa, tragikus fásultsággal. A *Fehér tenyér* sem kivétel ilyen tekintetben. Dongó gyermekkorából sem a számtalan megnyert versenyt látjuk (az érmeikkel csupán a szülők kérkednek a családot panel otthonában meglátogató ismerősök előtt), hanem a győzelmek mögötti fájdalmat és megaláztatást. A film párhuzamos vágásos csúcspontjában pedig egy traumatikus gyermekkori baleset (amikor a cirkuszi produkcióba alkalmilag beugró gyermek Dongó alatt leeresztik a hálót, majd leejtik) montírozódik a felnőttkor világbajnoki megmérettetésére, ahol hősoke (a montázs logikája szerint a gyermekkori trauma hatására) elrontja utolsó gyakorlatát, és „csak” harmadik helyezést ér el. Mintha a magyar sportfilmek előszeretettel fókuszálnának az elvesztett csatákra – a *Két félidő* záróképein a halott játékosokat látjuk, de még a *6:3 játszd újra, Tutti!* (Tímár Péter, 1999) is egy talán sosem volt múlt álomszerű, nosztalgikus, keserű távolságába helyezi a „nagy győzelmet.” Dongó története – ha csak a történetet alkotó tényeket tekintjük – akár sikertörténet is lehetne: a gyermekkori megnyert versenyei, a baleset utáni felépülés és VB bronzérem, az anyagi elismeréssel járó kanadai és amerikai munka, a sikeres nyugati edzői karrier könnyen lehetnének egy „amerikai típusú,” a nehézségeken való fölülkerekedést színre vivő

győzelmi narratíva részei is. A *Fehér tenyér* hazai jelenetein azonban inkább a kiszolgáltatottság, magány és meg nem értettség érződik, a kanadai és amerikai jeleneteken pedig – Széphelyi Júlia találó kifejezésével élve – valami furcsa „üresség,” idegenség és apátia. Vajon csupán egy rendezői filmes toposzról van itt szó, az amerikai tömegfilm leegyszerűsítő, ideologikus szemléletének elutasításáról, vagy egy szélesebb, általánosabb kulturális jelenségről?

Én ez utóbbi válasz mellett érvelnék, ennek megértéséhez azonban érdemes feleleveníteni a jelenség kultúrtörténeti és sporttörténeti kontextusát. Magyarországon ugyanis a veszteség-elbeszéléseknek több száz évre visszanyúló hagyománya van, mi több, a veszteség és hanyatlás performatív mestertrópusokként működnek. Ez utóbbi kifejezésen olyan kognitív konstrukciókat értek, melyek egykor sikeresen váltak egyes nagy érzelmi erővel bíró események magyarázó elveivé, így újabb és újabb esemény belső logikájának, értelmének magyarázására használták őket. Ahogy a személyes életben is, úgy a közösségek életében is megfigyelhető az a folyamat, amikor is egyes trópusok és kognitív modellek az ismétlések során láthatatlan mestertrópusokká válnak: ekkor már nem is észleljük modell-voltukat, mivel szemünkben a világ „igaz” jelentésének „természetes” magyarázó elveivé váltak. A magyar populáris történelemszemlélet talán legsikeresebb mestertrópusai a hanyatlás és az áldozatiság, melyek máig hatással vannak egyes társadalmi jelenségek hazai értelmezésére,² és (ezzel szoros összefüggésben) a magyar dokumentumfilmek hagyományának is kitüntetett trópusai (vö. Győri 2013). Ahogy a középiskolákban (remélhetőleg) minden leendő érettségiző megtanulja, a Németh G. Béla által idő- és érték-szembeesítő versnek nevezett típus – amely a múlt dicsőségét és értékgazdagságát állítja szembe a sanyarú jelennel –, a 19. és 20. századi magyar költészet egyik kulcsfontosságú költői formája, mely olyan, a közgondolkodást performatív módon is meghatározó versekben is megjelenik, mint a *Himnusz*, vagy Vörösmarty Mihály *Előszó*, Berzsenyi Dániel *A közelítő tél* és Arany János *Epilógus* című versei.

A jelen elemzés szempontjából mindez akkor válik igazán érdekessé, amikor felismerjük, hogy a „vár állott, most köhalom” retorikai alakzata nem csak a huszadik századi magyar költészetre és történelemszemléletre volt nagy hatással, hanem a sporttörténet-felfogásra is. Az 1986-os mexikói futball világbajnokságon játszott, szovjetektől elszenvedett hat-nullás vereség recepciójának elemzésekor Réti Zsófia megállapítja, hogy „a népszerű értelmezések java része ... a futballmecset gyakorlatilag kivétel nélkül a két nemzet [Sic!] szimbolikus összecsapásaként értették” (2012, 127.), és a nagy nemzeti tragédiák sorába állították (uo.). Úgy véli, hogy a „magyar futball tündöklése, majd romlása olyan általánosan létezőként elfogadott modell, melyet a közösség túlnyomó többsége

2 Lásd a *Korall* 2015-ös *Áldozatnarratívák* kötetének (59. Szám, 2015.) tanulmányait.

a magáénak vall. Ebbe a hanyatlás-narratívába tökéletesen illeszkedik az 1986-os mérkőzés...” (130.), melyet a korabeli sajtóban azonnal a „nemzeti balsors-elbeszélés” keretein belül értelmeztek, és előszeretettel emlegettek egy kontextusban a mohácsi csatavesztéssel (uo.). Látható tehát, hogy a nemzeti balsors-elbeszélés, vagy hanyatlás-narratíva gond nélkül válik paradigma-expanzióra képes mestertrópusá, mely kész válaszokkal szolgál a jelen eseményeinek magyarázatára. Egyszerűen fogalmazva azt is mondhatnánk, hogy a magyar kultúra számos kontextusában a veszteség és hanyatlás a világ legtermészetesebb jelenségei, és különösebb magyarázatot inkább az érdemel, ha a dolgok mégsem így történnek. A *Fehér tenyér* láttán úgy tűnik, ez a mestertrópus alapvetően befolyásolja a magyar (sport)film működési elveit, a megfilmesítésre méltó történetek milyenségét, a győzelmi narratívákba vetett hitet, és a férfiasság alakzatait is. Talán nem túlzás egyfajta *Mohács szindrómáról* beszélni, mely performatív – és néha önsorsrontó – módon határozza meg a hazai identitás-mintákat és az elbeszél (mert elbeszélésre méltónak ítélt) történeteket. Mind ebben kulcsfontosságú szerepet játszik a *Fehér tenyér* egyik központi motívuma, a trauma, illetve általánosságban a múlthoz való viszony, melyről a *Fehér tenyér* kapcsán muszáj szót ejtenünk.

Ez előtt azonban térjünk vissza még egy pillanatra a fentebb vázolt két test elmélethez, mivel a magyar, és általában kelet-európai veszteség-elbeszélések és áldozat-narratívák további fontos részleteit érthetjük meg, ha összevetjük a sportoló „két testének” működését Kantorowicz klasszikus, királyokról szóló elemzésével. A két test működésének fontos elemei módosulnak ugyanis a *Fehér tenyérben* és más veszteség-elbeszélésekben.

Az első ezek közül a politikai test tökéletességének elképzelése: míg a király természetes testét nyilvánvalóan sújthatják olyan problémák, mint a fiatal vagy idős kor, betegség vagy épp ostobaság, addig a politikai test tökéletes, így a királyként véghezvitt tettek is azok (Kantorowicz 1957, 7.). Más szóval a szimbolikus test fölülírja, elfedi az élő testet: a két test elválaszthatatlan, és „semmilyen kétségünk nem lehet a politikai testnek a természetes testtel szembeni felsőbbrendűségével kapcsolatban” (9.). A két test elmélet szempontjából tehát a győzelmi narratívával dolgozó sportfilm drámája leírható a természetes test politikai testtel való felruházásaként, megdicsőüléseként, átlényegüléseként, míg a *Fehér tenyér*hez hasonló veszteség-narratívák az átlényegülés és fölülkerekedés meg nem történéséről, megghiúsulásáról, lehetetlenségéről beszélnek, arról a helyzetről, amikor az élő test erősebb, mint a szimbolikus/ ideologikus/közösségi, amikor kiderül, hogy a sportoló valójában ember. A két test elmélet így felhívja a figyelmet a sportfilmek által használt test-filozófiák különbségére: míg a győzelmi történetet színre vivő filmek rendszerint azt mutatják be, hogy a hős hogyan küzd fel magát, hogyan lesz úrrá a nehézségeken, hogyan edz fáradhatatlanul, azaz hogyan emeli fel testét az egyszeri,

tökéletlen és halandó státusból a politikai/ győzedelmes/ ideológiai test halhatatlanságába, addig a veszteség-narratívák kevésbé „felemelő” de annál emberibb történetei az élő test túlerejét, idealizáló fantázia-konstrukciókhoz mért elégtelenségét mutatják be, az ideális, átszellemült megdicsőülés elérhetetlenségét. Az utóbbi típusú történeteket olvashatjuk egy nagyon is emberi helyzet hiteles filmes megjelenítéseként, ugyanakkor a győzedelmes filmekkel összehasonlítva mégiscsak az idealizáló fantáziák konstruáló erejének helyi gyengeségéről, a kulturálisan közvetített idealizáló képekbe vetett bizalommal szembeni gyanakvásról kell beszéljünk. Más szóval, amikor Dongó az utolsó gyakorlatában nem tud beleállni az ugrásba, és kilép, akkor tulajdonképpen nem történik más, minthogy az ideológiai/társadalmi/politikai test nem írja felül a személyes testet (és traumáit), nem történik meg a természetes test „tökéletlenségeinek eltörlése” (Kantorowicz 1957, 11.).

A sportoló testének szimbolikus újraalkotása, „második testtel” való felruházása azonban nem csupán az élő test és a benne hordozott traumák túlereje miatt problémás a *Fehér tenyér*-ben. Nem csupán arról van szó, hogy egy kelet-európai kulturális közegben hiányzik az a domináns hatalmi ideológiába vetett hit, amely szükséges lenne az idealizáló szimbolikus jelentések problémátlan, amerikai típusú, naiv felvételéhez. Dongó ugyanis – különösen a gyermekkor jeleneteiben – mintha tudatosan ellenállna ennek a testileg működő ideológiai indoktrinációnak. A sportoló szimbolikus, közösségi testtel való felruházása a *Fehér tenyér*-ben egy kegyetlen rend ideológiai normáinak belsővé tételét is jelenti. Jó példa erre a gyermekkor emlékezetes jelenete, amiben az edzés vége felé néhány szülő bejön a tornaterembe, talán a gyermekek testén talált sérülések miatt. Feri bácsi – miután egy nemrég megsérült kisfiú édesapja a felszólítására sem hajlandó kimenni a teremből – szekrényugrásra vezényli a fiúkat, ahol a szokásos káromkodások és ütlegek helyett kedves, bátorító szavakkal dicséri az egymás után ugró fiúkat. Amikor Dongóra kerül a sor, aki egyébként a legügyesebb tornász a csapatban, ő szándékosan elrontja a gyakorlatot, újra és újra megtorpan a szekrény előtt. Nem lép be az ügyes tornász szerepébe, nem produkálja magát Feri bácsi dicsőségére, nem válik a tornászegylet hazug hatalmi színjátékának részévé, nem veszi fel a neki szánt szimbolikus szerepet. A filmben – érzésem szerint – mindez kurázsiként, a személyes autonómia kinyilvánításaként, a szadista hatalommal való szembe-szegülésként jelenik meg. Míg az amerikai tömegfilmben a hősies karakterek a domináns társadalmi ideológiák követői és védelmezői, addig a film állam-szocialista kontextusában a „hősies” férfiszerepeket éppen a domináns hatalmi-ideológiai renddel való szembenállás jellemzi, ami együtt jár a test megdicsőüléseinek megtagadásával. Jó példa erre Dongó és (tanítványa, a VB-t végül megnyerő) Kyle viselkedésének különbsége. A debreceni verseny előtti interjújában Kyle egyértelműen kijelenti, hogy győzni jött, míg Dongó azt mondja, számára

az a fontos, hogy megmutassa, tud tornázni, de azért egy fanyar félmosollyal hozzá teszi, hogy utál veszíteni. De talán még látványosabb példája a megdicsőült, idealizált, társadalmi jelentésekből konstruált „másik testhez” való viszonyoknak az, ahogy a verseny után Kyle a fotósoknak pózol, reflektálatlanul lubickol a győzelem (idealizáló) fényében, míg Dongó egyszerűen eltűnik a színről. A *Fehér tenyér*, szemben a műfajfilmek által jellemzően felajánlott idealizáló fantáziákkal, mintha épp az élő test ideológiai, szimbolikus konstrukcióknak való alávételében rejlő kegyetlenségre hívná fel a figyelmet, épp azoknak a konstrukcióknak az embertelenségére, amelyektől a győzelmi narratíva hőse valódi hőssé válik. Ilyen értelemben elmondható, hogy a filmben megjelenő férfi szerepek (különös tekintettel Dongóra) etikailag összetettebbek, reflektáltabbak, és nagyobb emancipatorikus potenciállal rendelkeznek, mint akár a *Legyőzhetetlenben* láthatók (pedig annak egyik központi témája a feketék és fehérek közötti egyenlőség), és az idealizált, hősies férfiszerepektől való távolságtartás jellemzi őket.

A *Fehér tenyérben* a fent tárgyalt kérdések az ideológiai és politikai diskurzusokat elkerülő, finoman adagolt, de mégis erőteljes vizuális szimbólumokban jelennek meg. Jusson csak eszünkbe az edző, Feri bácsi ajtó mellé támasztott kardja, melynek a hegye az évek során már lyukat vájt a padlót fedő tornaszőnyegbe; a kard által a fiúk testén és lelkében ejtett sérülések; és végül a Dongó lába által benyomott szivacs képe a világbajnokság elrontott gyakorlata után. Mindezek nyomok: tárgyak és testek szimbolikus értelmű lenyomatai, melyek a múlt és a hatalom testekben őrzött hatásáról beszélnek. Ezek a „benyomások,” sebek és felfeslések a film egyik alapvető motívumáról beszélnek, szavak és nyelvi-szimbolikus közvetítettség nélkül: arról, hogy egyes tapasztalatok és traumák csontig hatolnak az emberbe, ez a testünkben hordott múlt pedig lehetetlenné teszi, hogy a *Legyőzhetetlenhez* hasonló sportfilmek mintájára a győzelem vakító fényében sütkérező hősökké legyünk, lehetetlenné, hogy az eszmék, fantáziák és hatalmi ideológiák által konstruált eszményi test eltakarja az élő test szenvedését.

Hivatkozott szakirodalom

- Babington, Bruce. 2014. *The Sports Film*. London, New York: Wallflower Press.
- Balogh László Levente. 2015. *A magyar nemzeti áldozatnarratíva változásai*. Korall 59. 36–53.
- Belting, Hans. 2003. *A test képe mint emberkép*. Vulgo, 2003/2. 34–53.
- Crosson, Seán. 2013. *Sport and Film*. London, New York: Routledge.
- Fodor Péter, Szirák Péter. 2012. *A 'nagy foci' emlékezete – Az Aranycsapat*. In *Kultpontok: Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában*. Szerk. Dunai Tamás, Oláh Szabolcs, Sebestyén Attila. Debrecen, Debreceni Egyetemi

- Kiadó, 108–124.
- Győri Zsolt. 2013. *Diskurzus, hatalom és ellenállás a késő Kádár-kor filmszociográfiáiban*. Apertúra, 2013. tavasz.
http://uj.apertura.hu/2013/tavasz/gyori_diskurzus-hatalom-es-ellenallas-a-keso-kadar-kor-filmszociografiaiban/
- Kantorowicz, Ernst H. 1957. *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. New Jersey: Princeton UP.
- Mazierska, Ewa. 2008. *Masculinities in Polish, Czech and Slovak Cinema*. New York, Oxford: Berghahn.
- Murai András. 2008. *Film és kollektív emlékezet: magyar múltfilmek a rendszer-változás után*. Szombathely: Savaria UP.
- Réti Zsófia. 2012. *A 6:3-tól a 0:6-ig – Közösségi emlékezet a nyolcvanas évek magyar futballjában*. *Kultpontok: Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

George Pal, a holland animációs filmipar megalapítója

Szűcs Maja

egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem

1. Bevezetés

George Pal magyar animációs filmkészítő öt éven keresztül dolgozott Hollandiában. Hollandia előtt három másik országban készített animációs filmeket, hollandiai időszaka után pedig az Egyesült Államokba költözött, ahol munkásságát 8 Oscar-díjjal jutalmazták. Ebben a tanulmányban a holland animációs filmtörténetben betöltött szerepét szeretném bemutatni a filmtörténet hatvanas évek előtti időszakának összefoglalóján keresztül,¹ mely témával mind itthon, mind külföldi viszonylatban elsőként foglalkozom. A kérdések, amelyekre keresem a választ, a következők: Miért volt Pal munkássága nagy jelentőségű Hollandiában? Munkái kikre voltak hatással, miután elhagyta az országot? A *Pal Studio* nevű cége meghatározó volt a holland animációs filmiparra nézve vagy sem?

2. Életrajz

Marczincsák Gyula György,² ismertebb nevén George Pal, 1908. február 1-jén született Cegléden.³ A szülei a legtöbb forrás szerint vándorszínészek voltak. Mivel Pal nem érdeklődött a színház iránt, de örökölte a művészi vénát,⁴ 1924-től bútortervezőnek tanult az Iparművészeti Iskolában. Miután 1927-ben befejez-

¹ A hatvanas években egy olyan filmes generáció lépett porondra, amely sem a moziban, sem a tévében nem játszhatta filmjeit, ezért az új generáció tagjai csoportba kezdtek szerveződni, hogy együttesen keressenek lehetőségeket filmjeik bemutatására, és 1973-ban megalapították a *De Nederlandse Vereniging ter Bevordering van de Animatiefilm* (Holland Egyesület az Animációs Film Fejlesztéséért) nevű egyesületet, melynek célja a holland animáció fellendítése volt. Ettől a pillanattól kezdve beszélhetünk többé-kevésbé szabályozott holland animációs filmszakmáról. A holland animációs filmesek lehetőségei és céljai tehát gyökeresen megváltoztak, ezért jelölöm ki a hatvanas éveket a tanulmányom időbeli határának. Camping, Vö. 'Animatiefilm in Nederland', 17–18.

² Pest Megyei Levéltár, XXXIII.1., ceglédi polgári születési anyakönyv 1907–1909, 129. bejegyzés

³ Hickman, *Films of George Pal*, 17.

⁴ Dizseri, *És mégis mozog...: az animáció magyar mesterei: a kezdetek*, 44.

te tanulmányait,⁵ a gazdasági válság miatt nem tudott elhelyezkedni szakmájában, de kézügyessége és anatómiai tudása révén végül felvették a Hunnia Film-stúdióhoz.⁶ A Hunniánál töltött évei alatt ébredt fel benne az érdeklődés a rajzfilmek iránt.⁷ A rajzfilmkészítés rejtelseibe George Feld vezette be, egy magyar filmes, aki korábban Hollywoodban dolgozott vágóként.⁸

1930-tól Pal Németországban dolgozott. Nem sokkal az érkezése után az UFA⁹ rajzfilmrészlegén helyezkedett el, melynek rövid időn belül a vezetőjévé nevezték ki.¹⁰ 1932-ben otthagyta az UFA-t, hogy Paul Wittke német üzletember segítségével önálló stúdiót nyisson,¹¹ melynek neve *Trickfilm-Studio-Gesellschaft Pal und Wittke* volt.¹² Ebben a stúdióban készítette el első bábfilmjét, mely a *Midnight* (Éjfél) címet kapta.¹³

Hitler 1933-as hatalomra kerülése után Pal magyar feleségével Prágába, majd Párizsba költözött. Párizsi időszaka alatt már kapott megrendeléseket a Philipstől,¹⁴ és mikor egy olyan filmet szeretett volna készíteni, amelyben minden üvegből volt, Sies Numann, a Philips marketingfelelőse megkérdezte őket, nem akarnak-e Hollandiába költözni.

⁵ Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Levéltár, Anyakönyvek, Lt. 6/a 29. kötet, 42. szám és Lt. 6/b 23. kötet, 193. szám.

⁶ Dizseri, *És mégis mozog...: az animáció magyar mesterei: a kezdetek*, 45.

⁷ Schepp&Kamphuis, *George Pal in Holland 1934–1939*, 10.

⁸ Hickman, *Films of George Pal*, 18.

⁹ Az UFA (Universum Film AG) nevű német filmstúdiót 1917-ben alapították. A húszas években, a stúdió fénykorában az UFA a világ vezető filmstúdiói közé tartozott, Hollywood igazi világgpiaci vetélytársaként tartották számon. A vállalat 1945-ben, a nácik bukása után tönkrement. Costello, *The UFA Story: A History of Germany's Greatest Film Company, 1918–1945*: Kreimeier, Klaus: Trans. Robert Kimber and Rita Kimber New York Hill and Wang, 451 pp., Publication Date: July 1996', 122.

¹⁰ Schepp&Kamphuis, *George Pal in Holland 1934–1939*, 10.

¹¹ (<http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=542>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)

¹² (http://www.bundesarchiv.de/imperia/md/content/abteilungen/abtfa/lost_films_trickfilme.pdf). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)

¹³ Schepp&Kamphuis, *George Pal in Holland 1934–1939*, 10.

¹⁴ A Philips nevű holland céget Frederik Philips alapította 1891-ben Eindhovenben. Kezdetben villanykörték gyártásával foglalkoztak. Később rádiót, tévét, elektromos borotvát is gyártottak. Manapság a Philips munkatársai az elektronikus termékek gyártása mellett egészségügyi technológiák fejlesztésével is foglalkoznak. (<https://www.philips.com/a-w/about/company/our-heritage.html>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)



The Philips broadcast 1938 (A Philips közvetítés 1938)
(Forrás: collectie Stichting EYE Film Instituut Nederland)

Pal 1934-ben tehát Eindhovenbe költözött,¹⁵ és megalapította a *Pal Studios*, Hollandia akkori legprofesszionálisabb animációs filmstúdióját.¹⁶ Ez a lépése nem mellesleg a tulajdonképpen holland animációs filmipar kezdetét jelentette.¹⁷

3. *Pal hatása a holland animációra*

3.1. *A holland animáció a második világháború előtt*

Eddig 15 animátor nevét ismerjük, akik a második világháború előtti Hollandiában alkottak. A források alapján összesen 147 animációs film készült ebben az időszakban,¹⁸ de mind a filmkészítők, mind az elkészített filmek listája változhat még további kutatások révén.

A következő filmstúdiók foglalkoztak élőszerplős filmek mellett animációs filmek gyártásával is: *Profilti*, *Multifilm*, *I.W.A. Filmfabriek*,¹⁹ *Hollandia Filmfabriek*, *Haghe Film*, *Actueel Film* és *Polygoon*. De ezek a cégek nem csak teljes animációs produkciókat hoztak létre, hanem élőszerplős filmjeikhez is

¹⁵ Schepp&Kamphuis, *George Pal in Holland 1934–1939*, 9.

¹⁶ Peters, *Het animatie maakproces in het archief*, 105.

¹⁷ Dibbets&Maden, *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, 216.

¹⁸ Peters, *Het animatie maakproces in het archief*, 105.

¹⁹ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 16.

készítettek animációs betéteket. A kérdés, hogy ezeket az animációs részeket pontosan kik és milyen technikával készítették, további kutatást igényel.

Amit biztosan tudunk, az az, hogy a második világháború előtt George Pal és a belga származású George Debels készítette a legtöbb hollandiai animációs filmet. Debels az első világháború alatt menekült Hollandiába.²⁰ Neki köszönhetjük az *Een avontuurtje in het luchtruim* (Kaland a légkörben, 1919) című filmet, mely az első holland animációs film volt. Mindemellett Debels megpróbálkozott egy filmstúdió megalapításával is. Az, hogy a *Mac-Djorski-Films Corp*-ot hivatalos filmstúdiónak tekinthetjük-e vagy sem,²¹ egyelőre nem tisztázott kérdés, mert a holland Kereskedelmi Kamarában ilyen nevű céget nem regisztráltak,²² neve viszont a film engedélyezési központ archívumában többször is előfordul.²³

3.2. Pal hatása a holland animációra

Bár Pal csak 1939-ig, öt évig élt Hollandiában,²⁴ munkássága mégis olyan nagy hatással volt a holland animációra, hogy néhány író munkájában a holland animációs filmtörténet egyenesen vele kezdődik. Kees Broos *Animation in the Netherlands* (A holland animáció) című könyvében például a következőt írta: „A holland animáció első nagy jelentőségű alakja a magyar George Pal (1908–1980) volt.”²⁵ Ez a kijelentés természetesen még azokból az időkből származik, mielőtt komolyabban kutatni kezdték volna a holland animáció kezdetét, de sokáig valóban úgy tartották, hogy Pal volt az első kiemelkedő alakja az animációs filmtörténetnek. George Debelst szintén megemlégtették, mint a holland animáció egyik úttörőjét, de a történetírók nem igazán rendelkeztek több információval róla.²⁶

Mivel érdemelte ki Pal, hogy munkásságát ilyen nagyra értékelték és hogy az ő neve nem merült feledésbe? Először is, a *Pal Studio* Debels stúdiójával ellentétben hivatalosan bejegyzett cég volt.²⁷ Másodsor, a *Pal Studio* animációs filmek készítésére specializálódott,²⁸ az animációs filmek gyártása nem csak egy

²⁰ Peters, *Het animatie maakproces in het archief*, 105–107.

²¹ Uo., 106.

²² Uo., 128.

²³ Uo., 106.

²⁴ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 17.

²⁵ „The first film maker of great significance for the history of Dutch Animation was the Hungarian, George Pal (1908–1980).” Broos, *Animation in the Netherlands*, 6. (Az idézetet fordította: Szűcs Maja).

²⁶ Looijen, *Geschiedenis van de Nederlandse animatiefilm*, 26.

²⁷ Brabants Historisch Informatie Centrum, 1192a Kamer van Koophandel voor Zuidoost-Brabant in Eindhoven, Handelsregister, dossier 9437.

²⁸ Schepp&Kamphuis, *George Pal in Holland 1934–1939*, 9.

volt a stúdió tevékenységei közül, mint ahogy azt a *Multifilm*nél vagy az *I.W.A. Filmfabriek*nél láthattuk.²⁹ Így hamar korának egyik legnagyobb animációs filmkészítésre szakosodott stúdiójává válhatott.³⁰ Mindemellett a báb- és rajz-filmkészítéshez szükséges speciális eszközök és speciális helyiségek birtokában, melyekkel a fentebb említett cégek nem rendelkeztek,³¹ a *Pal Studio* Hollandia legprofesszionálisabb animációs filmstúdiója volt.³² Pal ezzel megalapította a holland animációs filmipart³³ és Debelssel együtt hozzájárult ahhoz, hogy elindult a rendszeres holland animációs filmgyártás.³⁴



A bábok készítése
(forrás: Het Noorden in Woord en Beeld, 4.14:10.)

De Pal nem csak a folyamatos animációs filmgyártást segítette elindítani, hanem olyan kiváló filmeket készített, hogy lehetőséget kapott reklámfilmek exportálására is.³⁵ Még a filmjeikkel a világpiacot elárasztó amerikaiak³⁶ is érdeklődtek Pal munkái iránt és tárgyalásokat kezdtek vele arról, hogy az amerikai mozik számára is készítsen bábfilmeket.³⁷

²⁹ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 16.

³⁰ Schepp&Kamphuis, *George Pal in Holland 1934–1939*, 9.

³¹ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 16.

³² Peters, *Het animatie maakproces in het archief*, 105.

³³ Broos, *Animation in the Netherlands*, 8.

³⁴ Looijen, *Geschiedenis van de Nederlandse animatiefilm*, 26.

³⁵ Schepp&Kamphuis, *George Pal in Holland 1934–1939*, 14.

³⁶ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 15.

³⁷ NN, *Tentoonstelling van George Pal's werk*, 11.

Azon kívül a megtiszteltetésen kívül, hogy Pal ezeket az eredményeket Hollandiában és jórészt holland támogatással érte el,³⁸ az ottani éveinek hosszabb távú hatása is volt a holland animációra, például hogy szaktudását átadta a munkatársainak, akik távozása után tovább folytatták a munkát a holland animációs filmiparban.³⁹ (Ekkoriban még nem létezett filmes képzés Hollandiában, az embereknek a gyakorlatban kellett elsajátítaniuk a filmkészítés alapjait.)⁴⁰

Pal alkalmazottai az alapok elsajátítása mellett lehetőséget kaptak arra, hogy a legmodernebb filmkészítési technikákkal is megismerkedhessenek, melyek nem minden filmstúdióban voltak elérhetőek. A legmodernebb eljárások használata ugyanis sokkal drágábbá tette egy-egy film elkészítését, így mindig a megrendelő cégtől függött, hogy kifizették-e az extra költségeket vagy sem. Palnak szerencséje volt a *Philips*-szel és a brit *Horlicks*-szal, mert ezek a cégek finanszírozták számára a legújabb szín- és hangrendszerek használatát.⁴¹

Pal mindemellett mindig tökélyre törekedett a munkája során, és az alkalmazottaitól is ugyanezt várta el, így a kollégák az animációs filmkészítés lehető legprecízebb módját sajátíthatták el a *Pal Studionál* töltött éveik alatt,⁴² ami később rendkívül értékes kincsekké tette őket a holland animációs filmipar számára. Pal egykori alkalmazottai alkották a holland animációs film szakemberek szűk csoportjának legnagyobb részét.⁴³

3.3. Német megszállás

Joseph Goebbels, a náci Németország népnevelési és propagandaminisztere azt gondolta, a filmipar befolyásolhatja a háború végkimenetelét, ezért a nácik intézkedéseket hoztak mind a filmipar, mind a filmiparban dolgozók védelmére, valamint folyamatosan újabb animációs stúdiókat hoztak létre az általuk megszállt területeken, így tehát Hollandiában is. Az animációs filmek szerintük ugyanis a nagyra becsült kultúrfilmek közé tartoztak, Goebbelsnek tehát külön az animációval is nagyratörő tervei voltak. Azt akarta, hogy az újonnan gyártott animációs filmek fel tudják venni a versenyt Disney világhírű filmjeivel.⁴⁴

Mikor egy Egbert van Putten nevű holland nemzetiszocialista – náci parancsra⁴⁵ – 1941-ben megalapította a *Nederland Film* (Hollandia Film) nevű filmstúdiót, melyen keresztül a nácik megpróbálták betörni a holland filmiparba,

³⁸ (<http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=538>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)

³⁹ Peters, *Het animatie maakproces in het archief*, 106.

⁴⁰ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 15.

⁴¹ Peters, *Het animatie maakproces in het archief*, 108–109.

⁴² Schepp&Kamphuis, *George Pal in Holland 1934–1939*, 55.

⁴³ Toonder, *Tekenfilm*, 58.

⁴⁴ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 21–23.

⁴⁵ Groeneveld& Barten, *Propaganda van den gezonden lach*, 2H.

azt szerette volna, hogy a *Nederland Film* rajzfilmrészlegére úgy gondoljanak az emberek, mint a *Pal Studio* utódjára. A cél érdekében pedig nemcsak Pal egykori alkalmazottainak egy részét kényszerítette munkára, hanem felvásárolta az egykori Pal stúdió technikai felszerelését is.⁴⁶

A hágai stúdió legfontosabb projektje, mely egyben a holland náci filmipar presztízisprojektje is volt,⁴⁷ a *Van den Vos Reynaerde* (Reynaerde, a róka) című antiszemita film elkészítése lett. A film Robert van Genechten azonos című antiszemita könyve alapján készült.⁴⁸

Az egyik oka annak, miért is a *Nederland Film* kapta ezt a projektet a holland propagandaminisztériumtól, az volt, hogy a németek nem voltak megelégedve a Harmadik Birodalom által gyártott rajzfilmekkel. De George Pal filmjeit kiváló munkáknak tartották, így megragadták a lehetőséget, hogy a *Nederland Filmnél* Pal egykori alkalmazottaival végre egy jó minőségű rajzfilmet készíthessenek. A projekt vezetésére Hill Beekman egykori Pal-munkatársat nevezték ki.⁴⁹ A *Van den vos Reynaerde* című filmet azonban végül sosem játszották a mozik,⁵⁰ holott a film technikai szempontból még 2003-ban is pozitív kritikát kapott. „A megtalált részlet nézése közben még 60 évvel a film gyártása után is feltűnő annak kiváló technikai kivitelezése. Technikai szempontból ez a film semmivel sem marad el az akkori Disney-filmektől. A rajzokat gyakorlott kezek készítették, a mozgások dinamikusak, a színek erőteljesek.”⁵¹ A *Pal Studio* keménymagja és kollégáik tehát minden tőlük telhetőt megtettek és a szakértelmükbe vetett bizalom nem volt alaptalan, mégis történt valami, ami nem csak a film nagyközönségnek való bemutatását, hanem végül annak befejezését is ellehetetlenítette.

A projekt megghiúsulásának egyik lehetséges oka, hogy a *Nederland Film* rajzfilmrészlegét 1943-ban felosztották és áthelyezték a *Bavaria Filmkunst* és *Fischerkösen Film Production* nevű német filmstúdiók hollandiai leányvállalataihoz. Ők ígéretet tettek arra, hogy befejezik a filmet, de végül visszakoztak.⁵² Ezeket a leányvállalatokat együttesen „*Arbeitsgruppe Holland*”-nak, vagyis „Holland Munkacsoportnak” nevezték és mindkét stúdiót egy-egy volt Pal-

⁴⁶ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 33–35.

⁴⁷ Groeneveld& Barten, *Propaganda van den gezonden lach*, 2H.

⁴⁸ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 35.

⁴⁹ Groeneveld&Barten, *Propaganda van den gezonden lach*, 2H

⁵⁰ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 41.

⁵¹ „Bij het bekijken van het gevonden fragment valt 60 jaar na de productie de goede technische kwaliteit nog steeds op. Op technisch vlak hoeft deze animatiefilm niet onder te doen voor de Disneyfilms uit dezelfde periode. De tekeningen zijn vaardig, de bewegingen vloeiend, de kleuren fel.” Daele, 'De schone en het beest. Twee Reynaertanimatiefilms uit het interbellum', 206. (Az idézetet fordította: Szűcs Maja.)

⁵² Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 41.

alkalmazott irányította. A *Bavaria Filmkunst* fiókvállalatának főnöke először H. G. Kannegieter, egy haarlemi rajzoló volt, de pár hónap után A.C.J. Holla lépett a helyébe. A *Fischerkösen Film Production* hollandiai stúdióját Hill Beekman vezette.⁵³ A „Holland Munkacsoport” 1944 szeptemberéig-októberéig tudott működni, utána már nem volt elég pénz a holland filmipar fenntartására. Ezzel a holland animáció háború alatti időszaka le is zárult.⁵⁴

3.4. *Machilsto*

Pal öröksége a nációk mellett holland filmesekre is hatással volt, a világháború alatt és után is. Erre az egyik példa a *Machilsto* nevű cég. A cég neve Piet Maas, Joop Schillemans és Joop Stolk neveinek összevonásából született,⁵⁵ akik stúdiójukat hivatalosan csak a háború után nyitották meg.⁵⁶

A három barátot a bábfilmek iránti érdeklődés kötötte össze,⁵⁷ valamint az ötlet, hogy ők fogják folytatni Pal munkáját, miután Pal véglegesen elhagyta az országot.⁵⁸ De Pallal ellentétben reklámfilmek helyett főleg önálló produciókat akartak létrehozni. Munkájukhoz Pal filmjeit vették alapul, ez jól látszik a bábon és a díszleteken is.⁵⁹ De a *Machilsto*-bábok valamivel nagyobbak, kb. 25 cm-esek voltak és Maas-ék cserélhető fejek helyett cserélhető arcokat használtak a felvételekhez. Emellett a bábokat valóban felöltöztették.⁶⁰ Végül Geesink jobb felszereléseiével és képzettebb személyzetével túl nagy konkurenciát jelentett a *Machilstonak*, ezért a stúdiót be kellett zárni.⁶¹

3.5. *Geesink és Toonder*

A *Poppen voor de lens* (Bábok az objektív előtt) című könyv a holland animáció „Pal utáni” időszakának történetét a következő mondattal kezdi: „*Szerencsére a pionírnak, a mesternek akadtak epigonjai, mint például Joop Geesink és Marten Toonder.*”⁶² Geesink és Toonder cégének neve *Geesink Toonder Tekensfilm-productie* volt, melyet 1942-ben alapítottak.⁶³

⁵³ Uo., 43–45.

⁵⁴ Uo., 52.

⁵⁵ Moolenbel&Beek, *Poppen voor de lens*, 18.

⁵⁶ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 79.

⁵⁷ Moolenbel&Beek, *Poppen voor de lens*, 18.

⁵⁸ NN, *Lilliputland op de film*, 4.

⁵⁹ Moolenbel&Beek, *Poppen voor de lens*, 18–23.

⁶⁰ NN, *Lilliputland op de film*, 4.

⁶¹ Moolenbel&Beek, *Poppen voor de lens*, 23.

⁶² „*Gelukkig had de pionier, de meester, epigonen, waaronder Joop Geesink en Maarten Toonder.*” Uo., 14. (Az idézetet fordította: Szűcs Maja.)

⁶³ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 55.

Mikor az egyik dolgozójuk egy cserélhető arcú bábót mutatott nekik, Geesink a báb láttán azonnal Pal bábfilmjeire gondolt, melyeket nagyra tartott, és arra, hogy Pal a Philipsnek dolgozott. Most, hogy Pal elment, Geesink számításai szerint esélyük nyílt arra, hogy ők is a Philipsnek dolgozhassanak. Így már a báb bemutatása utáni napon igazgatói gyűlést hívott össze, hogy megtárgyalják egy próbafilm elkészítését a Philips számára.⁶⁴

A próbafilmét Geesink, Toonder és Bouman, Toonder üzlettársa⁶⁵ személyesen vitték el Eindhovenbe. Bouman gondoskodott róla, hogy rögtön Numannal tárgyalhassanak.⁶⁶ „Sikeresen. A Philips PR-osa, Sies Numann megadta nekik a szükséges keretösszeget, valószínűleg azért, mert George Pal háború előtti filmjeinek sikere még frissen élt az emlékezetében.”⁶⁷

A lehetőség következtében végül véget ért Geesink és Toonder közös munkája. Geesink ugyanis függetlenedni akart, miután egy nagyobb összeget kapott a Philipstől és Numann közbenjárására Pal több egykori alkalmazottja is neki kezdett dolgozni. Toonder minderről persze nem tudott, mikor egy év közös munka után búcsút vettek egymástól Geesinkkel, és megbeszélték, hogy Geesink bábfilmeket, ő pedig rajzfilmeket fog gyártani annak érdekében, hogy ne jelentenek egymásnak konkurenciát.⁶⁸

Geesink a háború vége után egy időre feladta a stúdiót és Brüsszelbe költözött, de 1946 elején visszatért Hollandiába egy pár új megrendeléssel a tarsolyában. Numann-nal együtt újra megpróbált minél több egykori Pal-munkatársat megkeresni, hogy elkészíthesse a kért filmeket. Koos Schadee, Theo Doreleyers, Wim Gomes, Frans Hendrix, Jan Coolen és Misik József kezdtek el nála dolgozni. Ők alkották az újraindított és időközben *Dollywoodra* keresztelt filmstúdió⁶⁹ kemény magját.⁷⁰

A *Dollywood* az idők folyamán Hollandia valaha volt legnagyobb filmstúdiójává nőtte ki magát. A cég fennállásának csúcspontján Geesink 150 alkalmazottal⁷¹ évi 400–800 reklámfilmét készítette, melynek 60–70%-át exportálták. Philips reklámfilmjeiket 25 különböző nyelven készítették el.⁷² Geesink tehát

⁶⁴ Toonder, *Het geluid van bloemen*, 199–201.

⁶⁵ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 56.

⁶⁶ Toonder, *Het geluid van bloemen*, 232.

⁶⁷ „En met succes. Philips PR-man Sies Numann zegde de nodige financiële steun toe, waarschijnlijk met het vooroorlogse succes van de reclamefilms van George Pal nog vers in het geheugen.” Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 60. (Az idézetet fordította: Szűcs Maja.)

⁶⁸ Toonder, *Het geluid van bloemen*, 284–286.

⁶⁹ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 81.

⁷⁰ Mul, *A puppet's movement*, 22.

⁷¹ Broos, *Animation in the Netherlands*, 9.

⁷² Vries&Mul, *Joop Geesink: poppenfilmproducent*, 31–32.

kiemelkedő eredményeket ért el, ezért hatalmas megtiszteltetés, hogy a *Pal Studiot* tekinthetjük a *Dollywood* legfontosabb elődjének.⁷³ Az, hogy Pal milyen indirekt hatással volt Geesink sikereire, itt kerül elemzésre.

Először is Pal volt az, aki a háború előtt a holland animációs filmipar alapjait letette,⁷⁴ neki köszönhetően váltak a bábfilmek ismertté Hollandiában és ő volt az, aki bebizonyította, hogy a bábfilmekkel nemzetközi sikereket is el lehet érni.⁷⁵ Mindez, mint ahogy már korábban említettem, valószínűleg szerepet játszott abban, hogy Numann már a háború alatt megrendelést adott Geesinknek és Toondernek.⁷⁶ Geesinknek végül ez a megrendelés adott lehetőséget arra, hogy a *Dollywood*dal a Pal által megteremtett bábfilmkészítés hagyományait továbbvige.⁷⁷

Másodszor, Geesink Pal példája alapján jutott arra a gondolatra, hogy foglalkozhatna bábfilmek készítésével, így logikus, hogy az ő filmjeit használta modellként az első saját produkcióihoz.⁷⁸ Ezen kívül személyzete eleinte főleg a *Pal Studio* egykori alkalmazottaiból állt,⁷⁹ akik sokkal több tapasztalattal rendelkeztek az animációs filmkészítés terén, mint Geesink. De ők is Paltól tanulták el a filmkészítés fortélyait, így egyrészt a Paltól elsajátított módon készítették filmjeiket, valamint Pal stílusa munkájukon keresztül elkerülhetetlenül megjelent az új *Dollywood*-filmekben is.⁸⁰ A Geesink filmek a kezdetekben tehát kísértetiesen hasonlítottak Pal bábfilmjeihez. Mind a bábok formája, mind a filmkészítési technika szinte egyezett Paléval.⁸¹

Geesink bábjai azonban már az első próbálkozásban is sokkal emberszerűbbek voltak, mint Pal bábjai.⁸² Mindemellett Pal egykori alkalmazottai Geesinknél a *Pal Studioban* megkezdett kísérleteik alapján⁸³ idővel sokkal magasabb szintű expresszivitást és dinamikát értek el a filmekben, mint ami a harmincas években lehetséges volt.⁸⁴

Bábsorozatok készítése helyett mindehhez egy, de „tökéletes” bábót használtak.⁸⁵ A tökéletes báb, az úgynevezett „kombinációs báb”⁸⁶ Coolen, Bax,

⁷³ Schepp&Kamphuis, *George Pal in Holland 1934-1939*, 15.

⁷⁴ Broos, *Animation in the Netherlands*, 8.

⁷⁵ NN, *Philips Cavalcade*, 13.

⁷⁶ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 60.

⁷⁷ Broos, *Animation in the Netherlands*, 8.

⁷⁸ Toonder, *Het geluid van bloemen*, 200.

⁷⁹ Vries&Mul, *Joop Geesink: poppenfilmproducent*, 15.

⁸⁰ Toonder, *Tekenfilm*, 58–59.

⁸¹ Looijen, 'Geschiedenis van de Nederlandse animatiefilm', 29.

⁸² (<http://www.dutch-vintage-animation.org/nl/beeldarchief/animation-films/196-1942-serenata-nocturna>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)

⁸³ Vries&Mul, *Joop Geesink: poppenfilmproducent*, 29.

⁸⁴ Moonenbel&Beek, *Poppen voor de lens*, 15.

⁸⁵ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 61.

Hendrix, Misik, Schadee, Gomes és Kabos találmánya volt. A báb gyártásához röviden összefoglalva egy réz-és alumínium vázat és folyékony PVC-t használtak, valamint cserélhető fejek helyett a bábok cserélhető arcokat kaptak.

A magas fokú expresszivitás és dinamikus mozgás elérésének másik titka a Misik József, „Geesink legfontosabb kreatív munkatársa” által bevezetett úgynevezett „Misik-módszer” volt.⁸⁷ Ez a módszer a gyakorlatban annyit tett, hogy a *Dollywood* alkalmazottai a felvételek megkezdése előtt minden egyes mozdulatot „előjátszottak.”⁸⁸ A technika azonban eredetileg szintén Paltól származhatott, mert Pal is mindig mindent eljátszott annak érdekében, hogy minél természetesebb mozgásformákat adjon vissza a filmjeiben.⁸⁹

Ahhoz, hogy a technika továbbfejlesztése és alkalmazása lehetővé váljon, azonban nem csak megfelelő alapokra, hanem segítőkész szakemberek szoros és jól szervezett együttműködésére is szükség volt.⁹⁰ A *Dollywood* személyzetét Geesink produkciós csoportokba osztotta, a csoportok vezetői pedig olyan művészeti tanácsadók voltak, akiknek feladatkörébe tartozott a bábok és a díszletek megtervezése, a forgatókönyv, zenei forgatókönyv megírása, a képes forgatókönyv megrajzolása, ill. a kamerahasználat megtervezése is.⁹¹ A filmgyártás folyamatának legfontosabb feladatai tehát az ő kezükben összpontosultak.

A *Dollywood* művészi tanácsadói közé a kezdetekben Henk Kabos, Koos Schadee, Jan Coolen és Max Keuris tartozott. Később ez a csapat Jacques van der Boommal és Ton van den Meyde-vel egészült ki. A *Dollywood* első éveiben tehát a legfontosabb pozíciókat egy hely kivételével Pal egykori munkatársai töltötték be, de a vezető pozíciók fele a későbbiekben is az ő kezükben volt.⁹²

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy Pal és egykori alkalmazottainak munkája fontos alapját képezte a *Dollywood* későbbi tevékenységeinek; mind az új utak megnyitásában, mind az alkalmazott technológiák fejlesztésében és a tényleges filmgyártás területén is fontos szerepet játszottak. Geesink erre az alapra ügyesen tudott építkezni és hihetetlen eredményeket ért el üzleti érzékének köszönhetően. Reklámjainak hatásosságát kutatások bizonyították és filmjei összesen körülbelül 80 díjat nyertek.⁹³

⁸⁶ Vries&Mul, *Joop Geesink: poppenfilmproducent*, 9.

⁸⁷ Uo., 26-30.

⁸⁸ Mul, *A puppet's movement*, 16.

⁸⁹ (<https://www.youtube.com/watch?v=WIRyE4U-dDM>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)

⁹⁰ Vries&Mul, *Joop Geesink: poppenfilmproducent*, 26.

⁹¹ Uo., 15.

⁹² Uo., 21.

⁹³ Uo., 24.

3.6. A holland animációs filmtörténet további szereplői a hatvanas évek előtti időszakból

Azoknak az animációs filmeknek a listája, akikre Pal munkássága hatással volt, rövidnek tűnik, de összességében sem volt sokkal több szereplője a holland animáció ezen időszakának.

A háború alatt a németek, valamint Geesink és Toonder mellett Hendrik De Vogel gyártott még filmeket, ő pedig annak remek példája, hogy a háború kezdetén, mikor a holland filmek végre lehetőséget kaptak szórakoztató filmek gyártására,⁹⁴ igyekeztek elfeledni az egykori nagyok által elért eredményeket. De hamar kiderült, hogy nem véletlenül a belga Debels és a magyar Pal voltak a háború előtti holland animáció úttörői. De Vogel sorozata bukás lett annak rossz minősége miatt.⁹⁵

A háború után a Machilston, Geesinken és Toonderen kívül csak pár magánvállalkozó foglalkozott még animációs filmek készítésével, például Jaap Nieuwenhuis,⁹⁶ aki az enschedei *Deltafilm* tulajdonosa volt.⁹⁷ Emile Vliegers, aki eredetileg festőként dolgozott, Mac Doodle főszereplésével készített rajzfilmsorozatot. Az ő cégét *Helicon Films*-nek hívták.⁹⁸ Rajtuk kívül pedig Cor Icke, a *Dollywood* egyik alkalmazottja készített még szabadidejében saját animációs filmeket.⁹⁹

További animációs filmkészítőket ebből az időszakból egy forrás sem említ. Természetesen lehetséges, hogy a fentebb említett embereken kívül mások is foglalkoztak animációs filmgyártással, de egyikőjük neve sem került be a holland animációs filmkészítés történetébe. A hatvanas évekig tehát szinte alig akadt olyan animációs filmkészítő, akire Pal munkássága ne lett volna hatással. Szinte mindenki Pal filmjeit használta modellként saját munkáihoz.

4. Konklúzió

Pal munkásságának jelentősége a holland animációs filmtörténetben elsősorban tehát abban rejlik, hogy az animációs filmkészítésre specializálódott *Pal Studio* által megalapozta a holland animációs filmipart, ami szakértelmének köszönhetően azonnal nemzetközi sikereket ért el. Másodszor, őt tekintjük a bábanimáció hollandiai meghonosítójának. Mindemellett Pal gondoskodott arról, hogy holland alkalmazottai az animációs filmkészítés minden részét elsajátítsák és így

⁹⁴ Peters&Barten, *Meestal in 't verborgene*, 21.

⁹⁵ Uo., 29-30.

⁹⁶ Looijen, 'Geschiedenis van de Nederlandse animatiefilm', 30.

⁹⁷ ([http://catalogus.eyefilm.nl./](http://catalogus.eyefilm.nl/)). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)

⁹⁸ Looijen, 'Geschiedenis van de Nederlandse animatiefilm', 30.

⁹⁹ (<http://www.dutch-vintage-animation.org/en/storische-berichten/188-1950-cor-icke-solo>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)

szakemberekké válhassanak annak ellenére, hogy akkoriban még nem létezett filmes képzés Hollandiában.

Pal emigrálása után mind a németek, mind a hollandok az általa lerakott alapokra építkeztek. A németek nem csak Pal egykori alkalmazottait próbálták munkára fogni, de az egész egykori *Pal Studios* is megpróbálták felvásárolni céljaik eléréséhez, valamint a hollandiai presztízisprojektjük vezető pozícióját, vagy német stúdiók hollandiai leányvállalatainak legfontosabb pozícióit mind egykori Pal-munkatársaknak adták.

A *Machilsto* Pal stílusát, Geesink pedig Pal *Philips*nél betöltött pozícióját és egykori alkalmazottainak egy részét vette át. A *Dollywood* későbbi sikereinek oroszlánrésze a Pal által kiképzett szakemberek munkájának köszönhető, akik nemcsak továbbfejlesztették Geesinknél a Paltól elsajátított animációs technikákat, de jórészt ők irányították a cégen belüli tényleges filmgyártást is. Természetesen a *Dollywood* Geesink üzleti érzéke és kreativitása nélkül sosem válhatott volna olyan hatalmas stúdióvá, de a Pal által letett alapok nélkül sem.

Ezzel zárul a kutatott korszak legnagyobb animációs filmeseinek listája. A holland animáció kutatott időszakának legnagyobb alakjaira Pal munkássága tehát kivétel nélkül hatással volt. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Pal és a *Pal Studio* nélkülözhetetlen része volt a holland animációs filmkészítés történetének. Pal nem csak a holland animációs filmgyártás elindításában játszott kulcsszerepet, de inspirálta is utódjait, valamint tapasztalt külföldi filmes szakemberként biztosította számukra a szükséges szaktudás meglétét a további munkához.

Mindez azonban csak egy része Pal sikertörténetének. Míg a holland animáció az általa elindított úton haladt tovább, Pal Hollywoodban dolgozott azon, hogy neve örökre bevéssék a filmtörténet nagyjainak neve közé. 1943-ban különleges Oscar-díjat kapott a puppets technika feltalálásáért. Miután az animációs filmkészítésről áttért a játékfilmkészítésre, filmjei hét Oscar-díjat hoztak el neki a legjobb jelmeztervezés és legjobb speciális effektusok kategóriájában.¹⁰⁰

Bibliográfia

Nyomtatott munkák

- Broos, Kees. 1985. *Animation in the Netherlands = Le cinema d'animation aux Pays-Bas*. s-Gravenhage: Stichting Holland Animation.
- Costello, David R. 1997. *The UFA Story: A History of Germany's Greatest Film Company 1918–1945*: Kreimer, Klaus: Trans. Robert Kimber and Rita

¹⁰⁰ (<http://awardsdatabase.oscars.org>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)

- Kimber New York Hill and Wang, 451 pp., Publication Date: July 1996.’
History: Reviews of new books 25.3:122.
- Daele, van Rik. 2003. *De schone en het beest. Twee Reynaertanimatiefilms uit het interbellum*. Tiecelijn 16.1:202–214.
- Dibbets, Karel & Maden, Frank van der. 1986. *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*. Weesp: Het Wereldvenster.
- Dizseri, Eszter. 2006. *És mégis mozog...: az animáció magyar mesterei. A kezdetek*. Budapest: Balassi.
- Groeneveld, Gerard & Barten, Egbert: *Propaganda van den gezonden lach*, In: De Volkskrant. Het vervolg, jaargang 70., nr 20311., 25 mei 1991, p. 2H.
- Hickman, Gail Morgan. 1977. *The films of George Pal*. sl: A.S.Barnes.
- Looijen, Henk. 1983. *Geschiedenis van de Nederlandse animatiefilm*. Broos, Kees (eds.) *Beeld voor beeld. Nederlandse en internationale animatiefilm*. Den Haag: Stichting Holland Animation.
- Moolenbel, Hans & Beek, Tom van. 1968. *Poppen voor de lens. Over poppenfilm in binnen- en buitenland*. Amsterdam: Nederlandse Vereniging voor het Poppenspel.
- Mul, Ati. 1993. *A puppet's movement. Joop Geesink and the Dollywood Studio's*. Rotterdam: Reiger.
- NN. 1938. *Tentoonstelling van George Pal's werk*. Algemeen Handelsblad 14 februari 1938: 11.
- NN. 1939. *Philips Cavalcade*, De Maasbode 16 december 1939: 13.
- Peters, Mette & Barten, Egbert. 2000. *Meestal in 't verborgene. Animatiefilm in Nederland 1940–1945*. Tilburg: Uitgeverij Uniepers Abcoude; Nederlands Instituut voor Animatiefilm.
- Peters, Mette. 2012. *Het animatie maakproces in het archief*. Tijdschrift voor mediageschiedenis. Themanummer animatie 15.1:102–129.
- Schepp, Ole & Kamphuis, Fred. 1983. *George Pal in Holland 1934–1939*. Den Haag: Kleinoffsetdrukkerij Kapsenberg.
- Toonder, Marten. 1946. *Tekenfilm*. Amsterdam: Jacob van Campen.
- Toonder, Marten. 1993. *Het geluid van bloemen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Vries, Tjitte de & Mul, Ati. 1984. *Joop Geesink. Poppenfilmproducent*. Haarlem: Stichting Holland Animation.

Levéltári források:

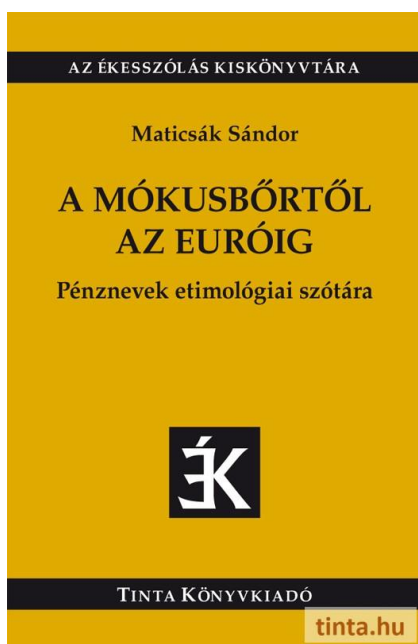
- Eye Collectiecentrum, Vereniging Holland Animation Archief 178. #4182 83–32 t/m 83–69., 83–43, NN, 'Lilliputland op de film'
- Eye Collectiecentrum, Vereniging Holland Animation Archief 178. #4183 83–70 t/m 83–78., 83–70, 1. Historische artikelen algemeen, Geesink, 2.
 Toonder: Camping, Henk. s.d. 'Animatiefilm in Nederland'

- Brabants Historisch Informatie Centrum, 1192a Kamer van Koophandel voor Zuidoost-Brabant in Eindhoven, Handelsregister, dossier 9437.
- Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Levéltár, Anyakönyvek, Lt. 6/a 29. kötet, 42. szám es Lt. 6/b 23. kötet, 193. szám.
- Pest Megyei Levéltár, XXXIII.1., Ceglédi polgári születési anyakönyv 1907–1909, 129. bejegyzés

Internetes adatbázisok:

- Academy of Motion Picture Arts and Sciences 2018. The official academy awards® database (<http://awardsdatabase.oscars.org/>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)
- Das Bundesarchiv 2007. Lost Films. Überlieferungsverluste Trickfilme 1909–1944 (http://www.bundesarchiv.de/imperia/md/content/abteilungen/abtfa/lost_film_s_trickfilme.pdf). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)
- Dutch-vintage-animation.org by arie den draak 2017. Historische berichten. Smalfilm: Gezonde ziekte, waaraan steeds meer patiënten gaan lijden (<http://www.dutch-vintage-animation.org/en/storische-berichten/188-1950-cor-icke-solo>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)
- Dutch-vintage-animation.org by arie den draak 2017. Serenata Nocturna (1942) (<http://www.dutch-vintage-animation.org/nl/beeldarchief/animation-films/196-1942-serenata-nocturna>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)
- Eye Filmmuseum Amsterdam (<http://catalogus.eyefilm.nl/>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)
- Koninklijke Philips N.V. 2018. *More than a century of innovation and entrepreneurship* (<https://www.philips.com/a-w/about/company/our-heritage.html>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)
- Metropolis 2016. *A Kiskakas előtt. A korai magyar animációs reklámfilm transznacionális megközelítésben* (<http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=538>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)
- Metropolis 2016. *Kommersz spektakulum vagy avantgárd utópia? Elfelejtett úttörők a magyar animáció hőskorából* (<http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=542>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)
- Youtube 2013. Pal's Puppets (<https://www.youtube.com/watch?v=WIRyE4U-dDM>). (hozzáférés dátuma: 2018. szeptember 30.)

**Maticsák Sándor: A mókusbórtól az euróig
Pénznevek etimológiai szótára**
Tinta Könyvkiadó, Budapest 2018. 212 lap



Befektetés? Szenvedély? Tudományos érdeklődés? Az érme gyűjtésében kit az egyik, kit a másik, kit a harmadik motiváció vezérel. Az éremkibocsátó szervek (mind az állami pénzverdék, mind a magánvállalkozások) szívesen készítenek aranyból-ezüstből ún. befektetési érmekeket, amelyek értékét a bennük található nemesfém mennyisége (esetleg finomsága) határozza meg. Éremképük persze már ezeknek is lehet vonzó, hogy azok érdeklődését is felkeltse, akik a külső megjelenésre is figyelnek. Az esztétikai

szempont lehet a gyűjtés mélyebb indítéka, de az éremgyűjtés legmagasabb szintjét minden bizonnyal a numizmatikai ihletésű gyűjtés jelenti, amelyben az érem értékét – sokszor alkotó anyagától és külsejétől függetlenül – eszmei szempontok határozzák meg. Ezek ismerete már különleges tudást igényel, amellyel a numizmatika tudománya foglalkozik. A gyűjtők ezen a téren számos szakmunkára támaszkodhatnak, amelyek korszakonként, országonként, uralkodóként, kibocsátóként, vagy más szempontok szerint tárgyalják az érme csoportjait.

Maticsák Sándor könyve nem differenciál. Szinte minden számításba vehető korszak, és számos kibocsátó érme belefér, tárgyalási szempontja mégis egyedi. A szerző a Debreceni Egyetem nyelvész professzora, aki a pénznevek magyarázatát állítja munkája középpontjába. Ismert és kevésbé ismert elnevezések kerülnek az ABC rendbe állított hosszú sorba, ismert és kevésbé ismert magyarázatokkal kiegészítve. Hiszen ki ne tudná, hogy a forint név eredetét a középkori firenzei fiorinoban kell keresnünk, de ki tudja azt, hogy a szóban nemcsak a városnév, hanem egy virágnév is felfedezhető. A fiorino olaszul virágocskát jelent, s a firenzei forint

egyik oldalát valóban liliom díszítette. De megtudhatjuk azt is, hogy maga a városnév is utal a latin virág (flos) szóra. A pénznem nevében végül a két eredet összefonódott. A fiorino név akkor kötődött egyértelműbben a városnévhez, amikor az itáliai városállamokban vert aranypénzeket (mint pl. a genovai genovino) a városnevek alapján különítették el. Ugyancsak középkori, bár eredetét tekintve korántsem olyan ismert a fillér szavunk. Ez a német vierer (ejtsd: firer, jelentése négyes, azaz négykrajcáros) szóból került át közvetítéssel a magyarba.

A könyv persze nemcsak szótár (valójában inkább lexikon) jellegű részt tartalmaz. A szerzői előszót rövid általános, majd még rövidebb magyar pénztörténeti ismertetés követi. Külön lapok foglalkoznak a leggyakoribb (ún. vándor-) pénznevekkel, majd a pénznevek fő típusaival, azaz azzal, hogy milyen tulajdonságuk alapján kapták a nevüket, ami kapcsolódhatott valamilyen súlymértékhez, az érem anyagához, alakjához, méretéhez, számhoz, esetleg személy- vagy földrajzi névhez. De szerzőnek magyaráznia kell a jegyzékbe felvett nevek kiválasztásának és írásának elveit is. Hiszen teljességre nem törekedhet. A kötetbe felvett 400 éremfajta csak töredéke a világban egykor kibocsátott, de akár csak a ma használt pénzeknek is. (Szinte elrettentő példaként olvashatjuk, hogy a 18/19. század fordulóján egyedül Svájcban 860 féle pénznem volt használatban.) A válogatásba tehát

csak a leginkább ismert, a múltban, vagy a jelenben leginkább előforduló érmek nevei kerülhettek be. A nevek mögött álló adatok (történelmi áttekintés, névmagyarázat, esetleg fémtartalom, külső forma) forrásul természetesen gazdag szakirodalom szolgált, melyre már a bevezető is utal, részleteit azonban a könyv végén található irodalomjegyzékből ismerhetjük meg. (A hivatkozott szerzők neve és munkájuknak az adott éremre vonatkozó lapszáma egyébként minden szócikk után feltűnik.) A könyv használatát megkönnyítendő szerző az egyes elnevezéseknél a magyar nyelvben vagy helyesírásban használatos formákat használja (frank és nem franc, lej és nem leu, leva és nem lev, ahogyan az eredeti nyelvek azt megkívánák).

Maticsák Sándor munkája mégsem klasszikus értelemben vett numizmatikai mű. Az egyes éremfajták súlyának, összetételének leírása csak esetlegesen szerepel benne. A külső jegyek közül még leginkább az éremképpel találkozhatunk, azzal is inkább csak akkor, ha az az elnevezésben szerepet játszott. Erőssége a történeti leírás, hol, mikor, milyen indíttatásra alakult ki, vagy kezdték használni a nevezett pénzfajtát. És persze kibújik belőle a nyelvész is, amikor – a kötet címének megfelelően – etimológiai fejtegetésekkel szolgál. A 73. lapon például – mellőzve Európának a görög mitológiából származtatott, a köztudatban elterjedt elnevezését – a név eredetének bizonytalanságára, esetleges

sémi eredetére utal. És ha az olvasásban kitartóak vagyunk, a könyv címében lévő mókusbőr fizetőeszköz történetét is megtaláljuk a horvát kunához tartozó magyarázó szövegben (107. lap). Szerző munkáját szakértő lektori és további segítői gárda támogatta. A három lektor közül Barna Ferenc az ókor, Barta Róbert az újkor, Keresztes László a nyelvészet szakembere, a felsorolt segítők között más nyelvekben járatos tudósokat találhatunk.

Egy szótár 400 szócikkének részleteiben elmélyedni egy rövid recenzió keretében természetesen nem lehet. Amit azonban az olvasó (érdeklődő) szinte első pillantásra felfedez, az a szerkesztésbeli egység. Az egyes címszavaknál gyakran találunk utalásokat a név párhuzamaira, a vele rokon elnevezésekre, történeti vándorlásaira. Ilyen esetekben az olvasó szívesen lapoz át a hivatkozott szócikkre, majd esetleg onnan is egy harmadikra, hogy utána járjon eredeti kíváncsisága minél teljesebb kielégítésének. Az előforduló ismétlések nem zavaróak, inkább csak megerősítik az előző passzusban szerzett ismertűket. Néha persze – bizonyára a szakirodalom eltérései miatt – bizonytalanságok is becsúszhattak. A pénztörténeti rész szerint például az első pénzérméket a kis-ázsiai Lüdiában verték az i.e. 7. században (13. lap, bár manapság inkább a Kr.e. meghatározás illene), míg a júan bemutatásakor (99. lap) azt olvashatjuk, hogy Kínában már a Sang dinasztia idején (i.e. 17–11.

század) vertek érméket. Anyagukról nem esik szó, de feltételezhetően fémből készültek, még ha – utalva a felváltott „árupénzre” – kagyló formájúak voltak is. Elbizonytalanodik az olvasó akkor is, amikor a csehszlovák koronáról azt olvassa, hogy 1918–1939 és 1945–1993 között volt használatban (105. lap). Szó szerint ez így igaz, de volt egy közbeeső időszak is. Talán a korona címszóban lehetett volna utalni arra, hogy az 1939-ben német megszállás alá került Cseh-Morva Protektorátus, és a Hitler jóvoltából önállóságot szerzett Szlovákia új formában megjelent érmeit egyaránt koronának nevezték, feltételezhetően azért, hogy a lakosságnak ne kelljen új nevet megtanulnia. Formájuk természetesen eltért a korábbiétól. Hiába maradt meg a protektorátus érmeinek két oldalán a köztársaság korában feltűnő cseh oroszlán és a búzakalász, silány alapanyaguk (cink) mégis eleve kizárta, hogy összetéve vessék a korábbi csehszlovák érmekkel. Az önállósult Szlovákia érmein viszont először tűnik fel a hármast halmon álló kettős kereszt, mint címerkép.

Lassan már csak az idősebbek (bocsánat: a korábban születettek) emlékezhetnek arra a világra, amikor az utazónak minden meglátogatott országban első feladata a pénzváltó (az egykori szocialista országokban többnyire az állami bank vagy takarékpénztár) felkeresése volt, hogy pénzét, vagy a kiinduló országban kapott utazási csekkjét beváltsa. Ma már a pénzváltásra

Európának jóval kevesebb országában van szükség, s az euró azok egy részében is elfogadott a kereskedelmi forgalomban. (Az eurós árak, vagy az átváltási árfolyamok nálunk is sokfelé szerepelnek a nagy áruházak árlistáin.) És ahol nincs euró, ott is egyszerűsödhetett a pénzátszámítás. Recenzensnek kellemetlen emlékei közé tartozik, amikor 1967-ben, első angliai útján egy kenyérboltban a vásárolt áru visszaadását kérték tőle (igaz, nagyon udvariasan), mert a gondosan kiszámolt összegből egy „hépni” (vagy „hepni”) hibádzott, s kénytelen volt beismerni, hogy nincs „hépnije”. Jószándékát (és azt, hogy nem könyöradományra számít) bizonyítandó egy egész fonttal egészítette ki a gondosan kiszámolt pénzt, amire megkapta a kenyeret és hozzá egy maréknyi aprópénzt. Csak a szállodában tudta a visszakapott érmek alapján kiszámolni, hogy a „hépni” fél penny (half penny) lett volna, aminek jelét az árcédulán (légyipiszoknak nézve) nem vette figyelembe. Az akkor még Karoling számítású pénzrendszer amúgy is számos problémát okozott, nem is elsősorban azért, mert a fontot 20 shillingre kellett osztania, a shillinget 12 pennyre, hanem mert az árcédulákon ezektől eltérő elnevezések is szerepeltek: guinea, sovereign, crown (korona), half-crown (félkorona). Maticsák Sándor könyve korrekt módon mutatja be ezt a pénzrendszert, sajátos elnevezésekkel, font-shilling-penny értékeiket megadva, s bár a hepni nem szere-

pel benne, az annak is felét kitévő negyed-penny, a farthing igen. (Egy hepni tehát a font 480-ad része volt, a farthing 960-ad része. Szerencsére a kenyérárus hölgy nem hepniiben adta a visszajárót.) Ha Angliában az eurót nem is vezették be, 1971-ben mégis áttértek a decimális pénzrendszerre, amelyben egy font 100 új pennyt tesz ki. Nosztalgiából megőrzött „hépni” tehát ma már legfeljebb numizmatikai érdekesség, sőt – egy újabb angliai tartózkodás során vásárolt Genuine Predecimal Collection-ban – már farthing is van a birtokomban.

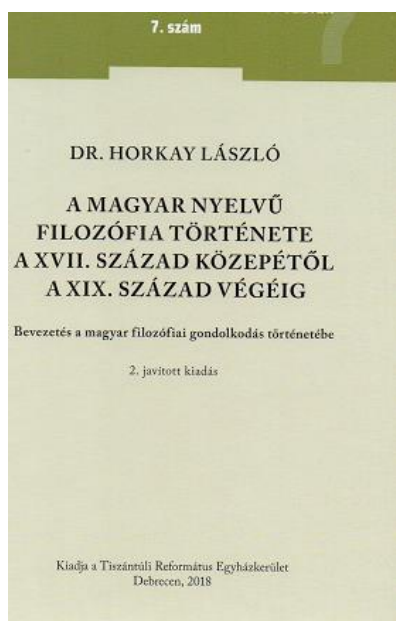
Ha az éremgyűjtésnek a recenzió első mondatában feltételezett motívációira visszatérünk, Maticsák könyve minden csoport számára tartogat érdekességeket, s így mindegyikük számára fontos lehet. Aki befektetési céllal gyűjt – kivéve a forgalmi értéket nem jelölő érmeket – könnyen megtalálhatja a gyűjteményébe került érmek nevét, eredetüket, előfordulásukat. (Ma már a befektetési érmek kibocsátásából szinte sportot űző országok, mint mondjuk Palau, is forgalmi értékkel jelölik érmeiket.) Akit az éremkép motivál, hasonló ismeretekre tehet szert. De hasznos a könyv a numizmatikát jobban ismerő gyűjtők számára is, hiszen a szakkönyvek specializáltsága miatt nem mindig találják meg azt a munkát, amelyből ilyen tág körben használható ismeretekre tehetnek szert.

íj. Barta János

történész, professor emeritus,
Debreceni Egyetem

**Dr. Horkay László: A magyar nyelvű filozófia története
a XVII. század közepétől a XIX. század végéig
Bevezetés a magyar filozófiai gondolkodás történetébe
2. javított kiadás.**

Kiadja a Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2018. 247 oldal



Dr. Horkay László (1905–1976) vallásanár, teológus, lekipásztor, filozófiai író volt. Három éven át tanult nyugati egyetemeken. Debrecenben doktorált filozófiából, ahol később magyar és angol szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. A hajdúnánási Református Gimnáziumban eltöltött 15 év után került Debrecenbe, előbb a Dóczy Református Lánygimnáziumba, majd a Református Kollégium Gimnáziumába.

Nagy álma a filozófia művelése és a magyar filozófia ügyének szolgálata volt. Egyik korai tanulmá-

nyának címe rávilágít életműve fő motívumára: „Van-e magyar filozófia?” Válasza széleskörű filozófiai tájékozottságra, alapos, meggyőző érvekre támaszkodó határozott igen volt. A magyar filozófia történetének megírásához egy életen át gyűjtötte a jegyzeteket. Jelen kötet az utolsó nagy összegző munka, amelynek megjelenését már nem érthette meg: 1977-ben kis példányszámban, stencilezett formában adta ki a Magyarországi Református Egyház Egyházi Zsinata. Jelen kiadást Győri L. János gondozta.

Horkay László könyve komoly filozófiai tájékozottságának és időtálló filozófusi ítélőképességének egyaránt bizonyítéka. Külföldi tanulmányai nyomán Kant, majd Hegel művei kerültek érdeklődése középpontjába, de behatóan tanulmányozta Hume és Berkeley munkáit is. Főként ezeknek a filozófusoknak a magyar filozófiai gondolkodásra gyakorolt hatását kutatta. Mintegy 120 tudományos munkája született, 40 kézirata máig kiadatlan.

Erdélyi János munkássága a leggyakoribb hivatkozási alap Horkay könyvében, ami nem véletlen. Erdélyi dolgozta fel a magyar filozófiai gondolkodás kezdeteit I. István korától a 17. század végéig. Horkay

monográfiája egyfajta folytatása és betetőzése Erdélyi munkásságának: ő a 17. század második felétől tárgyalja a magyar filozófiai gondolkodás történetét, a 19. század végéig.

A könyv tartalmi centruma a magyar filozófia *lehetőségfeltételeinek* kérdésköre. A filozófia elsősorban a görögöknél, majd a németeknél érte el a „szellemi nagykorúságot”. A magyar ugyan „bölcselekedő természetű nép”, de csak a 19. században jutott el odáig, hogy „a filozófia igazán a vérévé váljon”, s „Erdélyi Jánosban érett nagykorúságra a filozófiai génius” (23.). Hosszú út vezetett ide: nálunk a filozófia sokáig csak nyelvi volt magyar, inkább átvétele vagy utánzása volt külföldi divatos irányoknak. Horkay sokrétűen alátámasztja állítását, miszerint a Hegel-vitákkal indult meg az 1830-as évek végén a magyar nyelvű filozofálás. Ezekben a vitákban vált világossá az igazán újszerű, *sajátos magyar gondolkodás, amelynek kialakításában nyelv és szellem, a magyar anyanyelv és a sajátos magyar gondolatvilág összefonódnak* (22-26.).

A következő nagy kérdés az, hogy melyik nagy filozófia az alkalmas tájékozódási pont és inspiráló erő a magyar nyelvű filozofálás számára. Ezen paraméterek (sajátos magyar gondolkodás, a magyar nyelv és a korszerű, nagy filozófiákra való nyitottság) képezik a magyar filozófia tágabb, kulturális lehetőség-feltételeit.

A szerző visszatekintésében Apáczai Csere János (1625-1659) volt „az első nagy álmodó”, aki korának színvonalán állt, amikor Descartes gondolatvilágát közvetítette, még „pallérozatlan magyar nyelven”. De „érdeme vitathatatlan és kiemelkedő a magyar nyelvű filozofálás történetében” (27-31.). Apáczai vállalkozásának folytatása sokáig váratott magára. A magyar nyelvű filozofálás elfogadtatásáért folytatott küzdelem fontos alakja Sartori Bernárd egri tanár és Bernyák Bernárd pesti piarista voltak az 1770-es években.

A *kanti „tisza” filozófia* alapjaira épülő magyar nyelvű filozófia kezdeteit jelzik Mártón István pápai tanár (a filozófiában is tájékozott Kazinczy Ferenc kifejezésével: „a pápai Kant”) 1795-től tartott előadásai. Márton meggyőződéssel vallotta: „Nem lesz szűk a magyar nyelv, csak pallérozzuk” (39.). Ezzel egyidőben hasonló céllal munkálkodott Debrecenben Domokos Lajos és Sárváry Pál, aki erkölcsfilozófiát tanított. Így kezdődött el a magyar nyelvű filozofálás „végre és folyamatosan” a 18–19. század fordulóján. Azonban Martinovicsék kivégzése és az egyházi nyomás hatására a nagy tehetség, Márton István „csak szomorú ígéret, torzó maradt, mint sok más jogutódja” (46). Említésre érdemes, hogy Horkay Márton István kanti alapokon nyugvó munkásságának ismertetéséhez felhasználta a Debreceni Református Kollégium

könyvtárában található Márton-kéziratot is (50.).

Az 1790-es évek közepén induló politikai és az egyházi nyomás áldozata lett Lengyel József debreceni filozófiaprofesszor. Pápa mellett ugyanis egy évtizedig Debrecen volt a kantianizmus központja. Horkay szerint „Nagy Sándor és Horváth József a bizonyosága annak, hogy ezekben a forrongó években, 1794–95-ben, Kant filozófiájának milyen komoly gárdája volt kialakulóban a debreceni kollégium fiataljai között” (60.). A Göttingában Kant hatása alá került Sárvári Pál vette át a filozófia tanszéket, ám a légkör neki sem kedvezett. Horkay „aszályos éveknek” nevezi ezt az időszakot. A kanti, majd a hegeli filozófiát támadó politikai fordulat szócsove a *Rosta* nevű kiadvány (1802) volt, amit Budai Ézsaiás debreceni professzor bátyja, Budai Ferenc jegyzett.

Néhány évtizeddel később az *Akadémia*, ezen belül a filozófia osztály 1830-as megalakulása új kereteket kínált a filozófia művelésére. 1834-ben létrejött a *Philosophiai Műszótár*. Ebben a magyar filozófiai nyelvújítás teljes anyaga megtalálható, bár minden kommentár nélkül. Az Akadémia kezdeményezésére adták ki Apáczai logikáját, s indult meg Erdélyi János munkálkodása a magyar filozófiai múlt feltárásában. Nagy szolgálatot tett a magyar filozófia ügyének a *Magyar Filozófiai Írók Tárának* megindítása, amely megkezdte a filozófia klasszikusainak magyar

nyelvű kiadását. 1892-ben az *Aethnaeum* című folyóirat megjelentetésével az Akadémia tartós fórumot teremtett a filozófiai munkálkodásra. (95–104.)

A 19. században bontakozott ki a magyar filozófia első igazán nagy korszaka. Meghatározó történés a *Hegel-vita* volt. Ennek gyümölcse lett „a magyar nyelvű filozófiai gondolkodás végleges kibontakozása” (105.). A filozófia közüggé vált, s a közvéleményt elsősorban az foglalkoztatta, hogy miért vagyunk annyira lemaradva filozófiai téren és mit lehet ez ellen tenni. Az önálló magyar filozófia alapvetésének kérdésében megoszlottak a vélemények: az egyik tábor Hegel filozófiája mellett kardoskodott, a másik élesen ellenezte, mondván, hogy a józan magyar gondolkodásban mi sem áll ettől távolabb. Megindult a mintegy három évtizedig tartó harc, amely aztán „feltisztította a magyar filozófiai légkört” (106.). Kezdetben főleg a debreceni professzor, Vecsey József révén a Hegel-ellenes tábor diadalmaskodott (1834–1844), később (1854–1868) Erdélyi János Hegel híveinek szerezte meg a győzelmet. Horkay részletesen ismerteti a Hegel-vita történetét. A vitára jellemző volt, hogy Vecsey, aki a vitát provokálta, „nem akarta Hegelt igazi valója szerint megismerni, hanem a magyar hegelistákat lehetlenné tenni”. A vitában „több volt a hevesség, mint a tudomány, sokszor több a személyeskedés, mint a tudományos érdek” (121.). Az „eszmék csatája” mégsem volt hiá-

bavaló. Az *Athenaeumon* és a *Figyelmezőn* keresztül sokakban felkeltette az érdeklődést a filozófia problémái iránt, a hozzájárult ahhoz, hogy fokozatosan tisztázódott a magyar filozófiai nyelv kérdése, s lassan egységessé vált a filozófiai műnyelv. A vitát lezáró Erdélyi János már olyan filozófiai nyelven írhatott, amelyet mindenki megértett, s ez volt „a hegeli harcoknak igazi pozitív eredménye” (122.).

A „hegeli pörnek”, ami a hegeli filozófia körüli harc első menete volt, Szontágh Gusztáv volt a vezéralakja. Azért támadott, többnyire alaptalanul és félremagyarázva Hegelt, mert féltette tőle és követőitől a lassan kibontakozó magyar filozófiát. Kantra hivatkozva, a gyakorlati ész/filozófia elsőbbségét vallotta, amit szembeállított a német idealizmussal, köztük Hegellel. Ez nyilvánvaló félremagyarázás volt. Jellemző, hogy munkái gyakran külföldi munkák kivonatolásai voltak (140.). Kapóra jött neki az *egyezmenyes filozófia* ötlete, ami aztán népszerűvé vált. Ám ez sem tette alkalmassá őt komoly, önálló filozófiai munkára.

A magyar filozófiában az 50-es évek közepétől új fordulat következett: Erdélyi Jánossal az élen „új Hegel-reneszánsz termékenyített e hazában tisztultabb nézetekkel, önállóbb gondolkodással és sokkal szélesebb alapokon, mint... a harmincas években” (143.). Erdélyi Toldy Ferencnek írt levelében fogalmazza meg programját: „Nekem Hegel szellemében kell szólnom

minden tétova nélkül” (152.). Horkay értő eligazítást nyújt Erdélyi munkássága jelentőségének értékelésében. Erdélyi Jánossal „a magyar filozófia megteremtésének hősi korszaka” zárult le. Hegeltől kapta ugyan „a legdöntőbb hatásokat, de emellett mélyen benne gyökerezett a magyar múltban és a hazai valóságban.” Munkássága „példa és iránymutató volt: bebizonyította, hogy a magyar nép szelleméből folyóan, zamatos magyar nyelven is lehet írni a legmélyebb filozófiai problémákról” (149.). Erdélyi megmutatta: lehet Hegelről és Hegel alapján érthetően beszélni magyarul. De szelleme igazán fő művében szípkázik, mely *A hazai bölcsészet jelene* címen jelent meg 1857-ben (153.). Ebben múltunk szellemi törekvéseinek kutatását és a magyar nyelv filozofikus természetét állítja középpontba. Egyik legnagyobb érdeme, „hogy filozófiai síkon is rámutatott a magyar szellem autonómiájára” (155.).

A magyar filozófiatörténet tágabb keretében Horkay így összegzi Erdélyi érdemeit: „Súlyos időkből lett irányítója a magyar filozófiai törekvéseknek. Biztos kezű iránymutató volt, akinek széles látóköre, nagy tudása, határozott célkitűzése a gazdagabb magyar filozófia kiteljesedésének útját egyengette. Úttörő volt annak felismerésében, hogy *a külföld ugyan taníthat és irányíthat bennünket, de a megújulás csak magából a magyar szellemből indulhat ki. Joggal tekinthetjük őt a kor színvonalán álló filozófiai gon-*

dolkodás megteremtőjének hazánkban, az első önálló utakon járó filozófusunknak” (164.).

A filozófia világa is nagyot fordult a század második felében, ami lecsapódott Erdélyi munkáiban is. 1860-tól kezdve már nem a magyar szellemi reneszánszért küzd, hanem a magyar filozófia történetének feldolgozására koncentrál. Belátta: a társadalmi-politikai feltételek nem kedveznek az önálló magyar filozófia ügyéért folytatott harcnak. Emellett a természettudományok előretérése, ennek nyomán a tapasztalat jelentőségének előtérbe kerülése a filozófiára is hatással volt. Horkay e fordulat nyomán a materializmus, a realizmus, a pozitivizmus, illetve az újkantianizmus irányzatainak a magyar filozófiára gyakorolt hatását vázolja az utolsó fejezetekben.

Alexander Bernát és Böhm Károly munkásságát kiemelkedőnek tartja ezekben az évtizedekben. Bár Alexander lekicsinylően beszélt a magyar filozófiáról, mégis maradandót alkotott Bánóczy Józseffel együtt, amikor 1881-ben megindították a *Filozófiai Írók Tárát*. Descartes, Hume, Diderot, Kant és mások műveit tették elérhetővé magyar nyelven, amivel a magyar nyelvű filozofálás ügyét támogatták. Hasonlóan jelentős lépés volt, hogy Böhm Károly 1882-ben megindította a *Magyar Philosophiai Szemlét*, nívós szakmai fórumot teremtve a magyar nyelvű filozofálás számára

10 éven át. Megszűnése után az *Athenaeum* vette át ezt a szerepet.

Horkay Böhm érdemének tartja az első magyar filozófiai rendszer megalkotását (vö. 220–226). Böhm nézete szerint a filozófia nem csak objektív, történelmi gondolat, hanem megélt gondolat: élet. Kant és a német idealizmus, különösen Hegel és Fichte hatottak rá, valamint Comte pozitivizmusa. Horkay a Böhm-portrét saját kutatási eredményeiből merítve vázolta fel. A Hegel-vita, valamint Erdélyi munkásságának bemutatása mellett ez könyvének további, kutatási eredményekben gazdag, állításaiban többnyire ma is helytálló része. Az utolsó fejezetben a 19. századi magyar filozófia utolsó epizódját, a formalisztikus filozófia felülkerekedését mutatta be Pauler Ákos munkásságán keresztül.

Horkay László műve hiánypótló munka. A magyar filozófia 19. századi története kiemelkedő, számos tekintetben máig ható korszak, amiről nincs még egy ilyen átfogó, alapos, adatokban gazdag, filozófiai éleslátással és hozzáértéssel írt áttekintés. Jó szívvel ajánlható szakmabelieknek és a filozófia iránt érdeklődő olvasóknak, mindazoknak, akik a magyar filozófia ügyét bármilyen okból szívükön viselik.

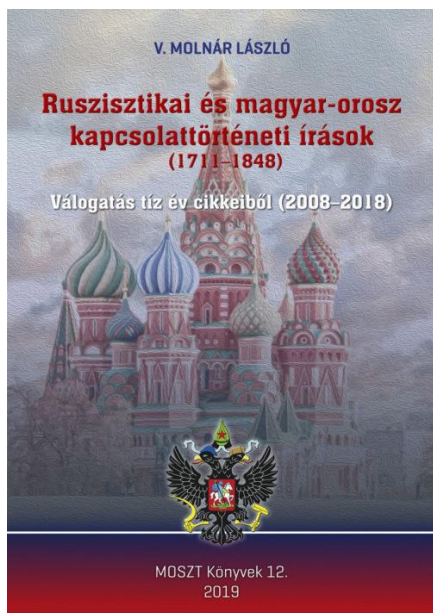
Rózsa Erzsébet

filozófus, professor emeritus,
Debreceni Egyetem

V. Molnár László: Ruszisztikai és magyar–orosz kapcsolattörténeti írások (1711–1848). Válogatás tíz év cikkeiből (2008–2018)

MOSZT Könyvek 12.

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019, 318 oldal



A Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetének keretei között működő Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, a *MOSZT* főként fiatal kutatók eredményeit, díjnyertes pályamunkáit adja közre. A *MOSZT Könyvek* 2019 tavaszán közreadott 12. darabja eltér ettől a gyakorlattól, hiszen a sorozatban ezúttal a történeti szakmában, és az Oroszország története iránt érdeklődő olvasóközönség számára is jól ismert *V. Molnár László* írásait magába foglaló kötet jelent meg. A válogatás V. Molnár László kiváló történész szakmai munkájának, egész életműve elismerésének szól.

A *Ruszisztikai és magyar–orsz kapcsolattörténeti írások (1711–1848)* tíz év cikkeiből válogat, melyek 2008–2018 között jelentek meg, főként a *Valóság* című folyóiratban, de találunk benne a Debreceni Egyetem történészkonferenciáján elhangzott előadások írott változatait tartalmazó tanulmánykötetben megjelent tanulmányt, vagy a Tokaj-Hegyalja történetének szentelt kötetben szereplő írást is. A sokszínű, 18 tanulmányt tartalmazó kötetet *Bebesi György* sorozatszerkesztői előszava és *Sashalmi Endre* előszava nyitja, a kiadvány végén pedig V. Molnár László rövid életrajza olvasható.

A cikkek főként a 18. századi Oroszországba kalauzolnak el minket, azon belül is leginkább II. Katalin uralkodásának idejébe. De – mivel a kötet leginkább életrajzokat tartalmaz –, egyes írások I. Pál, I. Sándor és I. Miklós idején is nyomon követik a szereplőket. Több mint tíz írás foglalkozik a korszak híres vagy kevésbé ismert szereplői életével, ezek a biográfiák azonban nem csupán egy–egy személy életútját mutatják be, hanem a személyi sorsok mellett kiváló korrajzot is festenek a korabeli Oroszországról, a főszereplők működési területének orosz sajátosságairól.

A cikkek megjelenésük sorrendjében követik egymást, az életrajzi írások mégis jól láthatóan két nagyobb csoportra különíthetők. Egy részük a korszak illusztris orosz személyeit idézik meg, pl. II. (Nagy) Katalint, Grigorij Patyomkint, Alekszandr Szuvorovot, Mihail Kutuzovot. Mihail Lomonoszov életrajza kapcsán V. Molnár László témaválasztását azzal indokolja, hogy „*az utókor emlékezetében már csak mozaikszerű adatok élnek*” és tanulmányában épp az elszórt adatokat teljes képpé gyúrva idézi meg a kalandos életutat befutó orosz polihisztort. A kötetben szereplő minden híres orosz szereplőről elmondható ez, mert nevük láttán azt gondoljuk, jól ismerjük életüket, azonban V. Molnár László írásait elolvasva be kell látnunk, hogy milyen sok információt nem tudtunk eddig róluk, vagy éppen elsikkadt figyelmünk egy-egy esemény felett.

Az életrajzi írások másik részét azoknak az orosz szolgálatban nagy karriert befutó személyeknek a bemutatása jelenti, akiknek életútját, tudományos eredményeiket magyarországi származásuk ellenére hazánkban kevesen ismerik (pl. Balugyánszky Mihály, Peken Keresztély és Móric, Orlay János). A 18. században az európai nagyhatalommá vált Orosz Birodalomnak szüksége volt katonai és polgári szakemberekre, orvosokra, magasan kvalifikált pedagógusokra, tudósokra, és ezeket a szakembereket Európa nyugatabbra fekvő országaiból kívánta Oroszországba csábítani.

Így került előtérbe a Habsburg Birodalomhoz tartozó Magyar Királyság, ahol a hatalom gyanakvással fogadta a nem katolikus tudósokat. Oroszország a hazainál nagyobb vallási türelmet tanúsított, az orosz hatóságok nem várták el a pravoszláv hitre való áttérést. Az orosz uralkodók szívesen fogadták állami szolgálatba a magyar származású, a katolikus egyház által itthon gyakorta üldözött protestáns értelmiségieket, akik tudományos ambícióik valóra váltása, a gyorsabb szakmai karrier, a nagyobb anyagi elismerés reményében települtek át az Orosz Birodalomba. A történelmi Magyar Királyság területén született – ezért a szokásos, és V. Molnár László szóhasználatában is elfogadott „*hungarus*” jelzővel jelölt – orvosok, jogtudósok, tanárok életútjának, karrierjének áttekintése mellett hangsúlyt kap az adott működési terület korabeli orosz helyzetének, sajátosságainak megrajzolása, az elért tudományos eredmények ismertetése. Így például megtudhatjuk, hogy a magyarországi származású orvosok milyen szerepet játszottak a himlő elleni harcban, az első orosz gyógyszerkönyv megírásában, a Szerémségben született *Fedor Janković* pedig az orosz tanítóképzés, iskolaszervezés területén szerzett vitathatatlan érdemeket. V. Molnár László külön figyelmet szentel az Orosz Birodalomba került magyar tudósok magyar őshazát érintő kutatásainak. Érdeemes megjegyezni, hogy a kötetben számos polihisztort tűnik fel, akik több disz-

ciplína területén értek el kiemelkedő eredményeket, elméleti és gyakorlati síkon egyaránt.

Az írások harmadik csoportja a korszak kulturális életéről ad változatos képet. Megismerhetjük a színházi életet II. Katalin időszakában, vagy épp azt, mit tudhatott a „*Magyar Könyv-ház*” és a „*Sokféle*” hazai folyóiratok olvasóközönsége az orosz tudományos életről. Nagy Katalin uralkodása idején a francia divat divott, a cárnő felvilágosult francia enciklopédistákkal levelezett – V. Molnár László tanulmánya nyomon követi, milyen változásokat eredményezett a francia forradalom a szentpétervári udvarban. Szintén számos információval gazdagodhatunk a tokaji *Orosz Borvásárló Bizottság* 1733–1798 közötti működéséről. A szerző bemutatja a tokaji bor szerepét az orosz–magyar érintkezésben, a Habsburg kormányzat és Zemplén vármegye viszonyát a Tokaj-Hegyalján tevékenykedő orosz társasághoz. Az Orosz Borvásárló Bizottság működésére emlékezve egyébként 2013-ban táblát avattak a Tokaji Múzeum falán, melyet minden évben a magyar–orosz barátság napján (december 8.) megkoszorúznak. A köztudatban mégis kevés információ él erről a kapcsolatról, ezért is fontos V.

Molnár Lászlónak a két állam közötti kulturális összeköttetéseket feltáró munkássága.

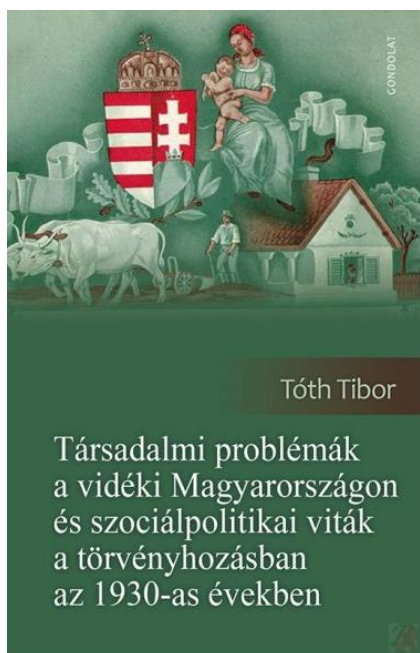
Minden tanulmányt jegyzetek vagy szakirodalmi áttekintés követ. Utóbbiak nemcsak magyar és orosz nyelvű, hanem francia, német, angol szakmunkákat is tartalmaznak. Ezek az áttekintő bibliográfiák is a kötet fontos részét alkotják, mivel a téma iránt érdeklődő olvasó bennük minden bizonnyal talál olyan munkákat, amelyek fölött eddig elsiklott a figyelve. A többnyelvű szakirodalom-jegyzék szintén arról tanúskodik, hogy a szerző a korabeli magyar–orosz kapcsolatok kiemelkedő kutatója.

Összességében elmondható, hogy olvasmányos, informatív kötet látott napvilágot, amit haszonnal forgathat mind a szakma, mind az Oroszország története iránt érdeklődő közönség. Zárásul Bebesi György sorozatszerkesztői előszavának gondolatait szeretném megismételni: reméljük, hogy tíz év múlva V. Molnár László újabb összegző kötetét tarthatjuk a kezünkben!

Bodor Mária
történész–muzeológus,
Zempléni Múzeum, Szerencs

Tóth Tibor: Társadalmi problémák a vidéki Magyarországon és szociálpolitikai viták a törvényhozásban az 1930-as években

Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 183 lap



A Horthy-korszak megítélése annak ellenére vált ki gyakran indulatos vitákat a médiában, a politikai közéletben és közbeszédben, hogy magának a korszaknak a feltárásában és szakmai megítélésében a történettudomány és a társadalomtudományok egyéb területei jelentős eredményeket értek el. Az időről időre felmerülő polémiák elsősorban Horthy személyét és a második világháború alatti szerepvállalását, felelősségét, a rendszer politikai berendezkedésének megítélését, az antiszemitizmus jelenlétét, a zsidótörvények társadalmi, politikai hátterét, a kormányzatnak a társadalmi problémákhoz, az egyenlőtlensé-

gekhez, s ezen belül elsősorban a szociálpolitikai kérdésekhez való viszonyulását, érzéketlenségét érintik. Ez utóbbi kérdéskör megítéléséhez szolgál fontos adalékokkal Tóth Tibor könyve a vidéki Magyarország társadalmi helyzetéről és az erről folytatott szociálpolitikai vitákról a törvényhozásban.

A könyv bevezetője nagyon fontos megállapítással indít. „Magyarországon a társadalombiztosítás kiépítése terén az 1920-as években olyan eredmények születtek, hogy elmondható: a magyar rendszer mind a szolgáltatás színvonalát, mind a kötelező biztosításba vontak számát illetően megállta helyét a korabeli európai összehasonlításban” (7. l). 1929-re a kötelező társadalombiztosítás felölelte a csaknem 900.000 főnyi ipari munkásságot, de a legnagyobb hiányosság abban mutatkozott, hogy a nagyjából 3 milliónyi agrárnépesség, amely a foglalkoztatottak legnagyobb részét jelentette teljesen kimaradt belőle. A szociálpolitikai szempontból a rendszert ért legnagyobb kritikák hátterét ez jelentette és jelenti ma is. A 30-as évek népi írói, szociográfiai művei hitelesen tárták fel a vidéken uralkodó állapotokat, a parasztág helyzetét, létbizonytalanságát. Szerző arra vállalkozik, hogy bemutassa, a kormányzatok miképpen kezelték a vidék

társadalmi problémáit a világgazdasági válságtól kezdve a harmincas évek végéig.

A könyv erénye többek között az, hogy megállapításait széleskörűen elemzett adatokra alapozza, valamint tág nemzetközi kontextusba helyezi. Ez azért lényeges szempont, mivel a Horthy-korszak megítélésénél gyakran elkövetik azt a módszertani hibát, hogy napjaink politikai berendezkedése, egészségügyi-szociális ellátórendszere, politikai értékítélete alapján szemlélik, minősítik a jelzett időszakot és nem a két világháború közötti általános európai tendenciákba, viszonyokba ágyazva.

A könyvben szereplő táblázatok segítenek abban, hogy a két világháború közötti magyarországi szociálpolitikai intézkedések általános állapotát nemzetközi kitekintésben is el tudjuk helyezni. Kiderül belőle, hogy Magyarországon a kötelező balesetbiztosítás (1907), betegségbiztosítás (1891) és nyugdíjbiztosítás (1928) bevezetése a fejlett nyugat-európai országokhoz képest időben kicsit később – nagyjából Ausztriával egy időben – történt meg, de jelentősen megelőzte pl. a skandináv országokat, vagy Írországot. A különböző biztosítási formák bevezetésének időpontja azonban a biztosításban részesülők arányáról önmagában nem mond el semmit (25.). Ezek a biztosítási formák azonban az agrárnépességre nem terjedtek ki, s e tény miatt a balesetbiztosításban részt vevő gazdaságilag aktív lakosság aránya európai

összehasonlításban igen alacsony volt (26.). Az egészségbiztosításban, öregségnyugdíj-biztosításban részesülők arányát tekintve pedig sereghajtónak számítottunk a 20. század első felében (27–28.).

Ezekből az adatokból és a nemzetközi összehasonlításban megfogalmazott tényekből leszűrhető az a megállapítás, hogy a 19. század vége óta jól érzékelhető az ipar és a mezőgazdaság, az ipari- és az agrárnépesség helyzete közötti lényeges különbség. A szociálpolitikai kérdésekben folyamatosan megfigyelhető volt a két ágazatban foglalkoztatottak helyzete közötti mély eltérés. Ez a tény azonban egy általánosabb érvényű megállapításhoz is elvezet, jelesül; a 20. századi magyar történelem azon sajátosságához, negatív örökségéhez, melynek hatásaival ma is számolnunk kell. A város és a vidék közötti kapcsolatról, ellentétről, a helyzetükben, életkörülményeikben való gyakran mély különbségekről van szó. A vidék népessége számos tekintetben kedvezőtlenebb helyzetben volt és van ma is. A könyv adatai jól mutatják ezt a körülményt. A vizsgált időszakban alacsonyabbak voltak a bérek, rosszabb volt a szociális-egészségügyi ellátás a falusi népesség körében, mint a városlakók esetében. A vidéki népesség politikai érdekérvényesítő képessége is igen gyenge volt: a 20-as években pl. a vidéki parasztságnak saját pártja sem volt, nem létezett munkás-érdekképviselő. Összegezve elmondhatjuk, hogy a vidék né-

pességmegtartó ereje alacsony volt, mely napjaink demográfiai tendenciáira vonatkozóan is fontos tanulságul szolgál.

A könyv első nagy fejezete a magyarországi szociálpolitikai törekvéseket mutatja be a 19. század végétől a világgazdasági válság kezdetéig. Az időkeret nem véletlenül esik egybe a magyarországi ipari forradalom kibontakozásának időszakával. Ahogy a szerző is megállapítja: „Az iparosodás kibontakozása, az urbanizáció mindenhol magával hozta a társadalmi különbségek látványos növekedését, az elszegényedés problémáját. A szegénység kialakulásának korábban nem tapasztalt okaival kellett szembenézni, és egyre markánsabban fogalmazódott meg azok rendszer szintű kezelésének társadalmi és politikai igénye is” (17.). A fejezetben bemutatott jogalkotói tevékenység és gyakorlati népjóléti intézkedések – pl. népkonyhák üzemeltetése – elsősorban az ipari munkásságra és a városokra terjedt ki. Az első világháború a szociálpolitikai hiányosságok miatt eleve meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket, a szegénységet tovább mélyítette. Közismert tény, hogy a háború alatt a munkaerőhiány miatt megnőtt a nők és a fiatalok aránya az ipari üzemekben. Nem rendelkeztek azonban kellő gyakorlattal, szaktudással, munkavédelmi ismeretekkel. Szemléletesek a könyvnek azon adatai, melyek azt mutatják be, hogy a háború menete során az üzemi balesetet szenvedett nők és

kiskorúak mértéke jelentősen megnőtt, lényegében megduplázódott (21. o.).

A Károlyi-rendszer és a Tanácsköztársaság rövid életű volt, így azok szociálpolitikai intézkedései tartós hatást nem gyakoroltak társadalmunkra. A Bethlen-kormány feladata nem pusztán az volt, hogy az ország működőképességének alapjait megteremtse az új területi és geopolitikai feltételek között: szociálpolitikájának az öröklött és a közelmúltban kitermelődött feszültségeket is kezelnie kellett. Ezek eredményeit a szerző a következőkben összegzi: „Mindezek az intézkedések a húszas évek végén meghozott szociálpolitikai intézkedésekkel együtt, tovább növelték a különbséget a városok, azaz az ipari munkásság szociális helyzete, biztosítási állapota és a vidéki agrárnépesség e területen való jelentős lemaradása között” (37. o.).

A világgazdasági válság ezt a különbséget tovább mélyítette, hiszen a válság nálunk elsősorban agrárválságként jelentkezett, melynek bizonyos elemei már 1928-tól megmutatkoztak. A vidéki népesség szociálpolitikai helyzetében való lemaradás pedig olyan sarkalatos belpolitikai kérdésként merült fel, mellyel a kormányzatoknak is szembe kellett nézniük. A könyv adott fejezete jól mutatja ezt az állapotot a Gömbös-féle Nemzeti Munkaterv parlamenti vitája kapcsán. A korabeli sajtó is nagy várakozással tekintett az új kormányprogram elé. A korszak legnevesebb

társadalompolitikai szakértője, Kovrig Béla a kormányprogram hiányosságát abban látja, hogy „nem található külön a szociálpolitikával foglalkozó rész, azok elszórtan találhatóak az egyes fejezeteknél. Ennek oka, hogy a kormányzatnak nincs külön szociálpolitikai minisztériuma vagy egyéb szakigazgatási kormányhatósága” (61.). A szerző a Gömbös-féle szociálpolitikai törekvéseknél kitér a kortárs nemzetiszocialista agrárpolitikára és társadalompolitikára. Ezt azzal indokolja, hogy „Gömbös Gyula politikáját elemelve a történészek általában az olasz minta követését emelik ki. Kevesebb figyelem irányult arra, hogy vajon a náci Németországtól tanult-e?” (71.). A fejezetből kiderül, hogy igen, különösen, ha az agrárpolitikai lépéseket a hosszú távú katonai, hadsereg-fejlesztési törekvések szemszögéből nézzük.

Gömbös idején az egyik legélénkebb agrárpolitikai vitát a hitbizományi törvény és a telepítési törvény váltotta ki. Az álláspontokat részletesen mutatja be a szerző, minden megnyilatkozó saját politikai nézetrendszeréből kiindulva közelített a kérdéshez. A viták során lehetőség nyílt az agrárium szélesebb perspektívájának feltárására, az ebben rejlő hiányosságokkal együtt. A kisbirtokos társadalom elemzésekor sürgető problémaként fogalmazták meg többek között a szakoktatásban való teljes elmaradást, megállapítva, hogy ez az egyik fő oka annak, hogy nem versenyképesek a nagyüzemekkel szemben.

Gömbös halála után kezdetben nagy reményeket tápláltak Darányi Kálmán iránt, hiszen Gömbös kormányában földművelésügyi miniszter volt. A szerző viszont tömören azzal összegzi Darányi tevékenységét, hogy „mégsem folytatódott a megkezdett birtokpolitikai program, s így a törvények csak papíron léteztek” (136.). Darányi kormányának gazdaságpolitikai, agrárpolitikai intézkedései a fokozatosan kibontakozó hadigazdálkodásra való felkészülést szolgálták, melynek legismertebb eleme az ún. Győri Program. A későbbi kormányok is ezen az úton haladtak.

Összegésként a szerző rámutat azokra a kényszerekre és lehetőségekre, melyekkel a kormányoknak a válság idején szembe kellett nézni. Egy kormányzat gyakran kerül olyan kényszerpályára, amikor a szükségesség és a lehetőség között kell ingadoznia: „A gazdasági világválság alatt az ország anyagi helyzete miatt nem volt realitása a társadalombiztosítás kiterjesztésének az agrárnépességre, másrészt viszont épp a válság következtében, e nagy létszámú társadalmi csoport helyzete annyira ellehetetlenült, hogy halaszthatatlanná vált az állami beavatkozás” (167.). Szerző azt is kiemeli, hogy sikerült cáfolnia azt a korábbi általánosan elterjedt nézetet, hogy Gömbös kizárólag az olasz mintát követte volna belpolitikai elképzeléseinek megvalósításában. Véleménye szerint forrásokkal alátámasztható kontinuitás figyelhető meg Gömbös szociálpolitikai elkép-

zelései, tervezetei, és a 30-as évek végének gyakorlata között, bár e törekvések mélyreható gyakorlati megvalósítását a közelgő háború és az arra való felkészülés érdekében hozott intézkedések felülírták.

A kötet gazdag szakirodalmi és forrásbázison alapul, mely tartalmazza a kortársak szakpolitikai írásait és a modern feldolgozásokat. A könyv bibliográfiája felsorolja a 19. század végétől a második világháborúig a szociálpolitikával foglalkozó törvényeket, rendeleteket,

ami hasznos segítség a téma iránt érdeklődő kutatóknak.

Tóth Tibor könyvét haszonnal forgathatják nem csak a történészek, társadalomtudósok, szociológusok, de a vidékfejlesztéssel és általában az agráriummal foglalkozó szakemberek is.

Bauer Lilla

politológus, egyetemi adjunktus
Nemzeti Közszerzői Egyetem

E számunk szerzői és elérhetőségek

Barta János ifj.	történész, professor emeritus, Debreceni Egyetem; koposdi.judit@arts.unideb.hu
Bauer Lilla	politológus, egyet. adjunktus, Nemzeti Közszerológati Egyetem, Budapest; bauer.lilla37@gmail.com
Bazsa György	vegyész, professor emeritus, Debreceni Egyetem; bazsa@unideb.hu
Bodor Mária	történész–muzeológus, Zempléni Múzeum, Szerencs; bodor.marika82@gmail.com
Czövek Ágnes D. Molnár István	tanár, irodalomtörténész; czovekagi@gmail.com irodalom- és művészettörténész, ny. egyetemi tanár, Debreceni Egyetem; dmolnaristvan@gmail.com
Gáborjáni Szabó Botond	történész, egyházkerületi gyűjteményi igazgató, Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen; gszabo@silver.drk.hu
Gellén József	történész, ny. egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem; joegjp@gmail.com
Kalmár György	film- és kultúrakutató, egyetemi docens, Debreceni Egyetem; kalmar.gyorgy@arts.unideb.hu
Rózsa Erzsébet	filozófus, professor emeritus, Debreceni Egyetem; rozsa.erszebet@arts.unideb.hu
Szijártó Imre	filmtörténész, főiskolai tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Eger; szijarto.imre@uni-eszterhazy.hu
Szűcs Maja	egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem; szmaja95@gmail.com
Topor István	történész tanár, Szent Mihály Görögkatolikus Általános Iskola, Nyíradony; toporistvan@gmail.com

THE DEBRECEN REVIEW

SCIENCE AND CULTURE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

VOL. XXVII. NO. 3.

NEW ISSUE

2019. III.

CONTENTS

STUDIES

- József Gellén: Count István Tisza and Debrecen, the City Progressing Cautiously (With Special Attention to the 1911–1918 Volumes of the Periodical Magyar Figyelő)*..... 251
- Botond Gáborjáni Szabó: István Tisza: Personality, Religion and the Character of a Calvinist* 260
- István Topor: The Tragedy of a Cívus Family during the Great War: The Heroic Death of the Miklóssy Boys* 279
- István D. Molnár – György Bazsa: Nobel Prize Winning Polish Writers, Scientists and Politicians* 293
- Imre Szijártó: Biographical Films about Polish Nobel Prize Winners*..... 313
- Ágnes Czövek: The Certainty about the Meaning of Uncertainty (A Brief Reflection on Prayer and a Poem by Miłosz)* 318

FROM THE HISTORY OF CINEMATICS

- György Kalmár: White Palms and the Body Politics of East European Sport Films*..... 324
- Maja Szűcs: George Pal, the Founder of the Dutch Animation Film*..... 335

BOOK REVIEWS

- Sándor Maticsák: From Squirrel Skin to the Euro: An Etymological Dictionary of Currency Names (*János Barta, Jr.*) 350
- Dr. László Horkay: A History of Philosophy in Hungarian from the Mid-17th to the Late 19th Century (*Erzsébet Rózsa*) 354
- László V. Molnár: Essays in Russian Studies and Hungarian–Russian Relations (1711–1848) (*Mária Bodor*)..... 359
- Tibor Tóth: Social Problems in Rural Hungary and Debates on Social Politics in the Legislative Assembly in the 1930s (*Lilla Bauer*) 362
- Authors of This Issue*..... 367
- Contents*..... 368